

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ DOKTORANTURA VƏ MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

ƏLYAZMASI hüququnda

Sükürova Solmaz Gülağa QIZI

(MAGİSTRANTIN A.S.A)

**“Qeyri-neft sahələrinin diversifikasiyasının mexanizmləri və onun
təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı: İİM 010000

“İqtisadiyyat”

İxtisasın şifri və adı: İİM 01010007

“İqtisadiyyatın tənzimlənməsi”

Elmi rəhbər:

i.e.n.,dos.K.G.Qafarov

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n.,dos.İ.M.Mahmudova

Kafedra müdiri:

i.e.d.,prof.M.A.Əhmədov

BAKİ-2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....4

I FƏSİL. Qeyri-neft sahələrinin problemlərinin tədqiqinin nəzəri - metodoloji əsasları.

1.1. Qeyri-neft sahələrinin inkişaf problemlərinin tədqiqinin konseptual əsasları.....10

1.2. Müasir dövrdə Azərbaycanda qeyri-neft sahələrinin inkişafını təmin edən başlıca amil və şərtlər.....20

1.3. Postneft erası dövründə Azərbaycanda qeyri-neft sahələrinin inkişafının xarakterik cəhətləri.....27

II FƏSİL. Azərbaycanda qeyri - neft sahələrinin müasir inkişaf vəziyyətinin sistemli təhlili və dəyərləndirilməsi.

2.1. Qeyri-neft sahələrinin müasir inkişaf vəziyyətinin makroiqtisadi xarakteristikası və onun dəyərləndirilməsi.....34

2.2. Qeyri-neft sahələrinin struktur təhlili və onların inkişafının xarakterik cəhətləri.....41

2.3. Qeyri-neft sahələrinin inkişafının mövcud normativ hüquqi və qanunvericilik bazası.....51

III FƏSİL. Qeyri-neft sahələrinin diversifikasiyası mexanizmləri və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

3.1. Qeyri-neft sahələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması və ixracyönümlü milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasının normativ hüquqi və qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....60

3.2. Strateji Yol Xəritəsinin başlıca hədəf, məqsəd, prioritet və metodologiyasına uyğun qeyri-neft sahələrinin inkişaf imkanları.....68

3.3. Qloballaşma şəraitində qeyri-neft sahələrinin inkişafı və şaxələndirilməsinin stimullaşdırılmasının əsas istiqamətləri.....	75
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	84
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	87
РЕЗЮМЕ.....	91
SUMMARY.....	93

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün ölkə iqtisadiyyatını hərtərəfli inkişaf etdirən iqtisadi siyasət həyata keçirmək, ixrac yönümlü milli iqtisadiyyatı formalaşdırmaq, dünya bazarına rəqabətqabiliyyətli məhsul çıxarmaq, ölkə iqtisadiyyatının neftdən asılılığının minimum endirmək və qeyri-neft sektorunun diversifikasiyası ən mühüm prioritetlərdəndir.

Keçid dövrünün əvvəllərində Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası və xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsində yalnız neft sektoruna istinad edilməsi düzgün çıxış yolu olmamışdır. Məhz bunun nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının bir amildən asılılığı problemi yaranmış və bu problem qlobal maliyyə böhranı zamanı özünü büruzə vermişdir. Milli gəlirlərində neft ixracı mühüm yer tutan ölkələr neft qiymətlərindəki dəyişikliklərdən müsbət və mənfi təsirlərə məruz qalırlar. Bu problemin həlli üçün ölkələr ixrac etdikləri məhsul çeşidini artıraraq ixrac gəlirlərində artıma və iqtisadi sabilliyə nail ola bilərlər.

Qeyri-neft sahələrinin diversifikasiyası iqtisadi artımı sürətləndirməklə bərabər dolayı olaraq adambaşına düşən real gəliri artırmağa və bunun da nəticəsində ölkə əhalisinin iqtisadi rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur. Son illər ölkəmizdə aparılan iqtisadi siyasətin nəticəsi kimi qeyri-neft sahələrinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməklə yanaşı bəzi istehsal və xidmət sahələri inkişaf etdirilmişdir. Aparılan islahatlar nəticəsində 2013-cü ildən sonrakı dövrdə qeyri-neft sahələrinin ÜDM-dəki xüsusi çəkisi artmağa başlamışdır. Bu aspektdən dissertasiya işi Azərbaycanda qeyri-neft sahələrinin şaxələndirilməsi istiqamətləri və bu istiqamətlərin təkmilləşdirilməsini əhatə edən və ölkəmiz üçün strateji baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən mövzuya həsr edilmişdir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. İqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin aparılması, qeyri-neft sahələrinin diversifikasiyası, diversifikasiya mexanizmləri və şaxələndirmə siyasəti kimi məsələlərin tədqiqinə xüsusilə az inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadçıları öz elmi fəaliyyətlərində xüsusi yer

verməkdədirlər. İqtisadçılar ölkənin real gəlirlərinin artımının çoxçeşidli qeyri-neft məhsullarının istehsalının artım templərindən asılı olduğunu nəzərə alaraq qeyri-neft sahələrinin diversifikasiyası məsələsini diqqət mərkəzində saxlamaqdadırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və onunla birbaşa əlaqəli olan investisiyaların şaxələndirilməsi problemi ötən əsrin ikinci yarısından sonra öyrənilməyə başlanılmışdır. Bu problem iqtisadi ədəbiyyatlara “Holland sindromu” problemi kimi daxil olmuşdur və 1959-cu ildən başlayaraq V.M. Korden, M.F. Montes, T.M. Rıbçinski, C. Saks, C.A. Robinson, J.P. Neari, P. Kruqman, M.L. Ross, V. Polteroviç və digər iqtisadçılar tərəfindən araşdırılmışdır. A. Smit o dövrdə iqtisadiyyatda ayrı-ayrı bölmələrin ixtisaslaşmasının zərurliyini qeyd etmiş, Vilyam Nordxaus və Pol Samuelson rəqabətqabiliyyətlilik məsələsini araşdırmış, C. Stiglitz isə iqtisadiyyatı neftdən asılı olan ölkələr haqqında müəyyən mülahizələr irəli sürmüşdür. Azərbaycanın iqtisadçı alimləri də son illər iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi məsələsinə öz tədqiqatlarında geniş yer verməkdədirlər. Yerli alimlərdən Akademik Z. Səmədzadə milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, R. Məlikov və C. Soltanov qeyri-neft bölmələrinin inkişafı nəticəsində ixracın genişləndirilməsi, İ. Kərimli integrasiya məsələləri üzrə bəzi problemləri araşdırmış, R. Mehdiyev ölkənin gələcək tərəqqisində qeyri-neft bölməsinin inkişafının zərurliyini qeyd etmişdir.

Dissertasiya işinin əsas məqsədi qeyri-neft sahələrinin diversifikasiyası, iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri problemləri, bu problemlərin həlli yolları, şaxələndirmə mexanizmlərinin mahiyyətinin və əhəmiyyətinin ətraflı araşdırılması, həmçinin inkişafının vacibliyinin təhlilindən ibarətdir. Bundan əlavə ixracyönlü milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması, xarici investisiyaların qeyri-neft sahələrinə cəlb edilməsi, ölkənin ixrac potensialının genişləndirilməsi və istehsalın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması yolları tədqiqatın başlıca məqsədlərindəndir.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün bəzi vəzifələrin həll edilməsi vacibdir ki, onlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- qeyri-neft sahələrinin diversifikasiyasının dinamik inkişafa təsir dərəcəsinin konseptual aspektlərinin müəyyənləşdirilməsi və diversifikasiya mexanizminin formalaşma xüsusiyyətlərinin ətraflı təhlil edilməsi;
- qeyri-neft sektorunun inkişaf strategiyası müəyyənləşdirilərkən xarici ölkələrin təcrübəsinin araşdırılması və onlardan istifadə edilməsi;
- Azərbaycanda iqtisadiyyatın qeyri-neft bölməsinin inkişafını vacibləşdirən amil və şərtlərin müəyyənləşdirilməsi;
- regionlarda investisiya potensialının təhlili və ölkədə qeyri-neft sahələrində investisiya aktivliyinin artırılmasına səbəb ola biləcək dövlət tənzimlənmə formalarının aşkara çıxarılması;
- milli iqtisadiyyatın geniş şəkildə təhlili, qeyri-neft sektorunun inkişafına mane olan amillərin müəyyən edilməsi, iqtisadi problemlər və onların həll istiqamətlərinin aydınlaşdırılması;
- davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün ölkədə əlverişli biznes mühitinin yaradılmasına təsir edən halların, qeyri-neft sahələrinin dinamik inkişafını təmin etmək üçün dövlətin gördüyü stimullaşdırıcı tədbirlərin, regionların sosial-iqtisadi inkişafına təkan verə biləcək proselərin tənzimlənmə xüsusiyyətlərinin aşkarlanması;
- qloballaşma şəraitində dövlətin qeyri-neft sahələrinin inkişafı naminə gördüyü tədbirlərin dəyərləndirilməsi, həmçinin balanslaşdırılmış və optimallaşdırılmış milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması üçün dövlət tərəfindən yürüdülmə iqtisadi siyasətin effektivlik dərəcəsinin tədqiq edilməsi;
- qeyri-neft sahələrinin inkişafının prioritet istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, iqtisadi inkişaf strategiyası, dövlət proqramları, planlar və proqnozlarda qeyd olunan göstəricilərə nail olmaq üçün görülmə tədbirlərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, ölkənin daxili bazarının xarici təhlükələrdən qorunması naminə lazım olan problemlərin həll edilməsi yollarının aydınlaşdırılması, ixracyönümlü iqtisadi inkişaf modelinin formalaşdırılmasını sürətləndirə biləcək məsələlərin ətraflı şəkildə təhlili.

Tədqiqatın obyektı qismində Azərbaycan iqtisadiyyatı və onun qeyri-neft sahələri çıxış edir.

Tədqiqatın predmetini milli iqtisadiyyatın qeyri-neft sahələrinin şaxələndirilməsi istiqamətləri və bu istiqamətlərin təkmilləşdirilməsi problemlərinin həlli yollarının tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri əsasını Azərbaycanın və xarici ölkələrin iqtisadçılarının iqtisadiyyatın diversifikasiyası və qeyri-neft sektorunda əsaslı islahatların aparılmasına aid elmi əsərləri, ölkə iqtisadçılarının Azərbaycan iqtisadiyyatındakı problemlər, həmçinin bu problemlərin həlli yolları haqqında olan kitabları, monoqrafiyaları, habelə Azərbaycan Respublikasının hüquqi normativ bazası, dövlət proqramları, planları, mövzuya uyğun olan avtoreferatlar, elmi məqalələr və dissertantın topladığı digər məlumatlar təşkil edir.

Tədqiqatın metodoliji əsası özündə iqtisadi təhlil, analiz, statistik, qrafik, induksiya və deduksiya, müqayisəli təhlil metodlarını ehtiva edir.

Tədqiqatın informasiya bazası qismində Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin illik hesabatları, müxtəlif elmi-konfransların məlumatları, bir sıra beynəlxalq qurumların statistik göstəriciləri çıxış edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyinə aşağıdakılar aiddir:

- iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi üzrə iqtisadçıların fikirləri kompleks şəkildə araşdırılmış və əsas istiqamətlərin həlli yolları verilmişdir;
- qeyri-neft sektorunun rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi yolları araşdırılmış və konkret istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir;
- davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün xarici investisiyaların təkcə iqtisadiyyatın neft sektoruna deyil, həmçinin qeyri-neft sektoruna cəlb edilməsi, regionlararası disproporsiyaların aradan qaldırılması, habelə dövlətin

büdcə-vergi, pul-kredit, investisiya-innovasiya siyasətinin effektiv və bir-biri ilə uzlaşdırılmış şəkildə həyata keçirilməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır;

- qeyri-neft sahələrinin diversifikasiyasının, habelə iqtisadiyyatın modernizasiyasının elmi əsasları təhlil edilmiş və Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün şaxələndirmənin vacibliyi təsdiqlənərək müasir inkişaf istiqamətləri verilmişdir. ;
- innovasiyayönümlü milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması, yeni texnoloji parkların, sənaye müəssisələrinin və biznes-inkubatorların yaradılması, KOS-un inkişaf etdirilməsi, dünya standartlarına cavab verə bilən, yüksək keyfiyyətli, elmi-texniki təyinatlı ixrac məhsullarının istehsalının stimullaşdırılması tədbirlərinin həyata keçirilməsi, habelə dövlət tərəfindən icra olunacaq, qarşıya qoyulmuş uzunmüddətli və strateji tədbirlərin reallaşdırılması üçün ölkədəki mövcud hüquqi normativ bazanın təkmilləşdirilməsi və bir çox zəruri tədbirlərin görülməsinin əhəmiyyəti elmi və praktiki cəhətdən sübuta yetirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya praktiki olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatındakı problemlərinin həlli yollarını özündə əks etdirən, müasir makroiqtisadi şəraitdə dayanıqlı və dinamik iqtisadi inkişafa təkan verə biləcək proqram və proqnozların hazırlanmasında, ixracyönümlü milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasında və şaxələndirilmə mexanizminin təkmilləşdirilməsində istifadə oluna bilər. Nəzəri cəhətdən isə tədqiqat işi bu mövzuyla bağlı araşdırma aparən digər tədqiqatçılar, habelə bir sıra tədris müəssisələrində istifadə etmək üçün baza materialı rolunu oynayacaq səviyyədədir.

Tədqiqat işinin aprobasiyası və nəticələrinin tətbiqi. Tədqiqat işi kafedranın bir sıra magistrları və bəzi əməkdaşları tərəfindən müzakirə olunub və yüksək dərəcədə qiymətləndirilib, eyni zamanda müdafiə üçün uyğun bilinib. Dissertasiya mövzusu ilə bağlı iki məqalə bir tezis hazırlanıb. Məqalələrdən biri Gəncə Dövlət Universitetinin “Elmi xəbərlər” jurnalında qəbul olunub və çapa verilməsi nəzərdə tutulur. Digər məqalənin çapa verilməsinin məqsədəuyğun olması barədə kafedranın dosenti

tərəfindən müsbət rəy verilib və həmin məqalə Lənkəran Dövlət Universitetinin “Elmi xəbərlər” jurnalında qəbul olunub.

Tədqiqat işinin quruluşu və həcmi. Tədqiqat işi giriş, 3 fəsil, 9 paragraf, 5 cədvəl, 2 şəkil, nəticə və təkliflər, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı, habelə rus və ingilis dillərində xülasə daxil olmaqla 94 səhifədən ibarətdir.

I FƏSİL. QEYRİ-NEFT SAHƏLƏRİNİN PROBLEMLƏRİNİN TƏDQIQININ NƏZƏRİ - METODOLOJİ ƏSASLARI.

1.1. Qeyri-neft sahələrinin inkişaf problemlərinin tədqiqinin konseptual əsasları.

Ötən əsrin sonlarında dünyanın siyasi xəritəsində baş verən dəyişikliklər, iqtisadi integrasiya proseslərinin sürətlənməsi, qloballaşma dalğalarının bütün iqtisadiyyatlara nüfuzu, transmilli korporasiyaların güclənməsi, sosial-siyasi çaxnaşmalar iqtisadiyyatı bir resursdan asılı olan ölkələrə ciddi təhlükə yaratmaqla bərabər, onların qarşısında bu asılılığın azaldılması, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və milli maraqların mühafizə edilməsi kimi ciddi tələblər ortaya qoydu.

Tarixən bəzi iqtisadi məktəbin nümayəndələri bu mövzu barədə o dövrün tələbləri şəraitində müəyyən fikirlər irəli sürmüşdülər. A.Smit qeyd edir ki, əgər bir xalqın müəyyən zəngin sərvətləri varsa, həmin xalqın beynəlxalq ticarət zamanı bu sərvətləri sataraq varlanması heç də səmərəli sayıla bilməz. Bununla bərabər o, iqtisadi yüksəlişin və məhsuldar qüvvələrin tərəqqisinin əsas təkanverici qüvvəsi əmək bölgüsüdür. Həmin dövrdə kiçik dövlətlərin yerli bazarlarının imkanlarının olduqca məhdud olması bu dövlətlərin beynəlxalq ticarətdə fəal iştirakını həvəsləndirir ki, bu da iqtisadiyyatın ixtisaslaşmasına səbəb olur və onun faydalılığı artır. Zənnimizcə, A.Smit müasir dövrdə yaşasaydı, onun bu fikirləri iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi haqqında olardı.

Vilyam Nordxaus və Pol Samuelson kimi iqtisadçılar öz tədqiqatlarında rəqabətqabiliyyətlilik məsələsinə toxunaraq hər bir ölkə üçün sənaye sektorunun rəqabətə dözümlülüyünün yüksəldilməsini zəruri hesab etmişlər. Qeyri-neft sahələrinin inkişafı barədə araşdırmalar aparmış C.Stiqlitz bu fikirləri bildirmişdir: “Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bəzi ölkələrdə olan zəngin neft sərvətləri həmin ölkə xalqının xoşbəxtliyi sayılmalı deyil, onların ziyanına işləyən bir məqamdır. Belə olan halda həmin resursun qiymətləri dəyişərkən ölkənin milli valyutasının ümumi məzənnəsi qeyri-stabil olur və bu hal “Holland sindromu” adlanır. Nəticə etibarıyla

ölkədə qeyri-neft sahələri inkişaf etmir və ən əsası, ölkə iqtisadiyyatının rəqabətə dözümlülüyü artmır”.

Yerli alimlərdən Akademik Z.Səmədzadə qeyd edir ki, Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı sadəcə neft-qaz sektoru ilə əlaqədar olmamalıdır və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi tədbirləri həyata keçirilməlidir. İqtisadçı-tədqiqatçılar R.Məlikov və C.Soltanov qeyri-neft sahələrinin inkişaf etdirilməsinin zəruriliyini qeyd etmişlər və bu zaman büdcə-vergi, pul-kredit və investisiya siyasətinin optimallaşdırılaraq ixracın stimullaşdırılmasının aktuallığını nəzərə çatdırmışlar. Azərbaycan Respublikasının geoiqtisadi tərəqqisi və milli maraqların gerçəkləşməsi üzrə tədqiqat aparan İ.Kərimli qeyd etmişdir ki, ümumilikdə iqtisadiyyatın inkişafı naminə Azərbaycanın regional və qlobal integrasiya proseslərinə qoşulması ən aktual məsələlər sırasındadır. Ə.Muradovun qənaətinə əsasən isə ölkənin gələcək tərəqqisində qeyri-neft sahələri böyük çəkiyə malik olacaqdır. Bu istiqamətdə araşdırma aparan daha bir alim Akademik R.Mehdiyevin fikirlərinə görə ölkəmizin gələcək tərəqqisində bəzi vacib amilləri nəzərə çatdırmışdır:

- Qeyri-neft sahələrinin genişləndirilməsi vasitəsilə dayanıqlı sosial-iqtisadi tərəqqiyə müvəffəq olunması;
- İqtisadiyyatın və onun tərkibində qeyri-neft sektorunun şaxələndirilməsi istiqamətlərinin artırılması və ÜDM-in neftdən asılılığının azaldılaraq qeyri-neft sektorunun üstünlüyünün təmin olunması;
- İnnovasiyalı milli iqtisadiyyatın yaradılması üçün zəruri investisiya mexanizminin formalaşdırılması və s[2 səh 48-49].

İnzibati-amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçən Azərbaycan 90-cı illərin əvvəllərində bir çox iqtisadi və sosial problemlərlə qarşılaşmışdır. Ölkə iqtisadiyyatında böhran baş vermiş, makroiqtisadi qeyri-sabitlik hökm sürmüş, əhalinin həyat səviyyəsi kəskin şəkildə aşağı düşmüş, iqtisadiyyatda dəfələrlə inflyasiya baş verməsi nəticəsində ölkənin milli valyutası öz dəyərini itirmişdir.

Keçid dövrünün ilk illərində Azərbaycanın müharibə şəraitində olması, torpaqlarımızın 20 %-nin işğal edilməsi, qaçqın və məcburi köçkün probleminin yaranması, həmçinin regionlararası disproporsiyaların qabarıq şəkildə özünü büruzə verməsi ölkəni çıxılmaz vəziyyətə salmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, inzibati amirlik sisteminin əsas xüsusiyyətlərindən biri iqtisadiyyatın ölkələrarası asılı vəziyyətdə qurulması idi. Belə ki, düşünülmüş iqtisadi siyasətin təzahürü kimi SSRİ-nin tərkibindəki ölkələr üzrə istehsal və xammal zonaları bir ölkədə deyil, ayrı-ayrı ölkələrdə qarşılıqlı asılı vəziyyətdə yerləşdirilmişdir ki, bu da SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycandakı iqtisadi və sosial problemlərin əsas səbəblərindən biri olmuşdur.

Ölkəmizin qarşısında duran mühüm vəzifələr sırasına iqtisadiyyatın həm neft, həm qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi, maliyyə, əmək, əmtəə və xidmətlər bazarının formalaşdırılması, tənzimlənməsi və inkişafı olmuşdur. İqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi üçün Azərbaycanın böyük həcmdə kapitalla ehtiyacı var idi ki, bu kapitalın böyük hissəsi 1994-cü ildə imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” nəticəsində ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilmişdir. Məhz bunun da nəticəsində ölkə iqtisadiyyatı neftdən asılı olmuş, ölkəyə cəlb edilən xarici investisiyaların demək olar ki hamısı neft sektoruna yönəldilmiş, qeyri-neft sektorunun inkişaf problemləri yaranmış və həmin sektorun inkişafı üçün lazımı şərait yaradılmamışdır. Milli iqtisadiyyatda qeyri-neft sektorunun inkişafına mənfi təsir göstərən amilləri aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

- qeyri-neft sahələrinin inkişafı istiqamətində nəzərdə tutulmuş islahatların vaxtı-vaxtında reallaşdırılmaması;
- ölkənin milli və iqtisadi təhlükəsizliyinin lazım olan səviyyədə təmin edilməməsi, daxili bazarın xarici təhlükələrdən qorunmaması, həmçinin ölkə bazarında xarici məhsulların hökmran mövqe tutması;

- qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün ixtisaslı kadrların çatışmazlığı, ölkə əhalisinin intellektual potensialından lazımi səviyyədə istifadə edilməməsi, təhsilin inkişafı üçün dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitin azlığı;
- iqtisadiyyatdakı struktur dəyişikliklərinin ləngiməsi və infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsindəki problemlər nəticəsində dövlətin innovasiya-investisiya siyasətinin effektivliyinin qənaətbəxş olmaması;
- regionlar arasında iqtisadi və sosial inkişaf müxtəlifliklərin özünü kəskin şəkildə büruzə verməsi, Abşeron iqtisadi rayonunun iqtisadiyyatdakı xüsusi çəkisinin digər rayonlara nisbətən xeyli dərəcədə çox olması və regional iqtisadiyyatın zəif inkişafı;
- iqtisadi artımın ekstensiv inkişafından istifadə, fiziki və mənəvi cəhətdən aşınmış texnoloji avadanlıqların istifadəsi nəticəsində təbii resursların səmərəsiz istifadəsi və aşağı məhsuldarlığın olması;
- ölkə iqtisadiyyatında inhisarçılığın mövcud olması, ölkə bazarında istehsalçılar arasında rəqabətin yoxluğu nəticəsində aşağı keyfiyyətli, dünya standartlarına cavab verməyən məhsulların istehsal edilməsi, bu məhsulların rəqabətqabiliyyətli, həmçinin innovativ olmamasına görə ixracının çətinliyi, qeyri-neft sahələrinin ÜDM-də, habelə xarici ticarətdə xüsusi çəkisinin az olması və digər problemlər.

Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun mühüm sahələrindən biri olan kənd təsərrüfatının bazar münasibətlərinə keçid dövründə inkişaf problemləri:

- bu dövrdə kooperativlərin və kiçik müəssisələrin inkişafı üçün onlara ticarət qiymətlərində tam sərbəstlik verilməsinə baxmayaraq kənd təsərrüfatı məhsullarına 1998-ci ilədək müxtəlif qiymət məhdudiyyətlərinin qoyulması;
- hakimiyyətdə səriştəsiz adamların olması, ölkədə siyasi qeyri-sabitliyin hökm sürməsi, bir qrup adamlar tərəfindən hakimiyyətin zəifliyindən istifadə edərək ölkədəki texnikanın, həmçinin mal-qaranın oğurluq nəticəsində digər ölkələrdə satılması və bunun da nəticəsində ictimai təsərrüfat formalarının dağılması təhlükəsinin yaranması;

- ölkə əhalisinin üçdə birinin kənd təsərratında çalışmasına baxmayaraq həmin sahədə işləyənlərin əmək haqlarının vaxtı-vaxtında verilməməsinə görə onlarda inamsızlığın yaranması və bununla əlaqədar olaraq təsərrüfatların baxımsız halda olması;
- MDB və digər ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin kəsilməsi, istehsal olunmuş məhsulların üzərinə yanacaq və nəqliyyat xərclərinin əlavə edilməsi nəticəsində onların qiymətlərinin hədsiz baha olması, bununla əlaqədar olaraq sosial ədalətin pozulması, həmçinin şəhərlərlə kəndlər arasında kəskin təbəqələşmənin mövcudluğu;
- islahatlar haqqında bir neçə müddət danışıqlar getməsinə baxmayaraq, lazım olan qanunların vaxtında qəbul edilməməsi, qəbul edilən qanunların vaxtında icra edilməməsi, hakimiyyətə qarşı olan inamsızlıq, bir qrup şəxslərin kənd yerlərində torpaq sahələrini ələ keçirməsi;
- bazar iqtisadiyyatının əsas ünsürlərindən biri olan dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və dövlətsizləşdirmə siyasətinin olduqca gec reallaşdırılması, həmçinin torpaq islahatı və aqrar qanunların keçid dövrünün ilk illərində qəbul edilməməsi.

Qeyri-neft sektorunun sahələrindən biri olan turizmin inkişafı üçün əlverişli iqlim şəraiti, təbii sərvətlər, tarixi-mədəni abidələrin zənginliyi, kurort zonalarının mövcudluğuna baxmayaraq bu sahənin inkişafında bir sıra mühüm problemlər diqqət çəkməkdədir. Ölkəmizdə turizmin inkişafına mənfi təsir göstərən amilləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- istirahət zonalarında, otellərdə xidmətin lazımi səviyyədə olmaması, turizm zonalarına nəqliyyat infrastrukturunun əlverişsiz olması;
- Azərbaycanda turizm baxımından ən əlverişli zonaların ermənistən tərəfindən zəbt edilməsi, 4 və 5 ulduzlu otellərin dünya standartlarına cavab verməməsi, qonşu ölkələrlə müqayisədə qiymətlərin yüksək səviyyədə olması;
- bu sahədə ixtisaslı kadrların çatışmazlığı, otellərdə səhiyyə xidmətinin aşağı səviyyədə olması, turizmin inkişafına yönəldilən xərclərin azlığı, ölkənin

turizm potensialının beynəlxalq miqyasda tanınılmaması və ölkənin müharibə şəraitində olması səbəbindən əcnəbi turistlər tərəfindən təhlükəli region olaraq qiymətləndirilməsi.

Qeyri-neft sektorunun mühüm sahələrindən biri olan maşınqayırmanın zəif inkişafı 90-cı illərdə özünü açıq şəkildə büruzə vermişdir. Ölkəmizdə neft maşınqayırmasından başqa maşınqayırma sahələri demək olar ki, yox vəziyyətində idi. Bunun əsas səbəbləri kimi ölkədə olan metal emalı zavodlarının baxımsız halda olması, müasir texnologiyaların olmaması, ölkənin elmi-texniki potensialından səmərəli istifadə edilməməsi, bu sahənin maddi-texniki təchizatının aşağı səviyyədə olması, xammalın əldə olunması zamanı yaranan çətinlikləri, həmçinin maşınqayırma sənayesinin yüksək enerjitutumluğuna malik olması, əsas fondların kütləvi sürətdə aşınmasını və digər amilləri qeyd etmək olar. Maşınqayırma sənayesi ilə bilavasitə əlaqədə olan sahələrdən biri metallurgiya sahəsidir ki, keçid dövrünün ilk 10 illiyində bu sənaye sahəsinin inkişafında da bir çox problemlər mövcud olmuşdur. İlk olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki inzibati-amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçən Azərbaycanda təsərrüfat əlaqələrinin birdən-birə pozulması, ölkədə metal emalı zavodlarının çatışmazlığı, mövcud olan zavod və müəssisələrin xammal bazasının yaxınlığında olmaması, köhnə texnologiyaların tətbiqi nəticəsində filiz yataqlarının səmərəsiz istifadəsi kimi səbəblər metallurgiya sənayesinin inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. Bundan əlavə qiymətli metal və digər filiz yataqlarının yerləşdiyi Dağlıq Qarabağın erməni işğalı altında olması, maliyyə və ixtisaslı kadr çatışmazlığı, habelə ölkəmizin dünya dövlətləri ilə iqtisadi və siyasi əlaqələrinin ilk illərdə zəif olması və başqa amillər də Azərbaycanda bu sahənin inkişafına mane olmuşdur.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraiti və bununla əlaqədar yaranmış məlum problemlər xalq təsərrüfatının digər sahələrində olduğu kimi yüngül və yeyinti sənayesinin inkişafında da bir çox çətinliklər yaratmışdır. Adı çəkilən sənaye sahəsinin inkişafına mane olan problemlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində olduğu dövrdə bir çox xammal növlərinin(pambıq, ipək, yun, gön-dəri) istehsalının geniş həcmə malik

olmasına baxmayaraq SSRİ dağıldıqdan sonra xammal çatışmazlığının mövcudluğu;

- xüsusilə yüngül sənayedə tələb edilən özəlləşdirilmə proqramlarının vaxtında qəbul edilərək həyata keçirilməməsi, həmçinin yüngül və yeyinti sahələrinin inkişafına təkan verə biləcək investisiya layihələrinin reallaşdırılmaması;
- ölkədə maliyyə böhranının mövcudluğu və kapital çatışmazlığı, respublikada olan müəssisələrin əksər hissəsinin öz fəaliyyətini dayandırması, daxili tələbatın ödənilməməsiylə əlaqədar olaraq xarici məhsulların Azərbaycan ərazisinə kütləvi sürətdə idxal edilməsi;
- bu sahələrdə istehsal edilən məhsulların beynəlxalq standartlara cavab verməməsi, dünya bazarına çıxış imkanlarının demək olar ki mümkün olmaması və s. problemlər.

Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun ənənəvi sahələrindən biri olan kimya sənayesi qloballaşma şəraitində dünya iqtisadiyyatında aparıcı sənaye sahələrindən biri olsa da ölkəmizdə bu sahənin neft-kimya bölməsindən başqa digər növlərinin inkişafını qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Hələ ötən əsrin sonuncu onilliyində bu sahənin inkişafına mənfi təsir göstərən bir çox amillər mövcud olmuşdur. Həmin amillərə nümunə olaraq qeyd edilən dövrdə bu sənaye sektorunun sahə və ərazi strukturunun qeyri-təkmil olması, fəaliyyət göstərən müəssisələrin dövrün tələblərinə cavab verməməsi, enerji və bəzi xammal resurslarının çatışmaması, kimya sənayesinin inkişafının idxaldan asılı hala düşməsi, dünya standartlarına cavab verən texnologiyaların və ixtisaslı kadrların yoxluğuna görə son məhsulun əldə edilə bilməməsini, həmçinin enerji resurslarının həddindən çox istehlakını və xammalın səmərəsiz istifadəsini aid etmək olar. Kimya sənayesinin inkişafına birbaşa təsir edəcək sahələrdən biri olan energetika sənayesi öz inkişaf yolunda bir çox çətinliklərlə üzləşmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda 90-cı illərin ikinci yarısından etibarən neft-qaz sektoru tədricən inkişaf etməsinə baxmayaraq YES-in digər bölmələri lazımı səviyyədə inkişaf etməmişdilər. Azərbaycan respublikası əlverişli iqlim şəraitinə və

zəngin təbii ehtiyatlara malik olmasına rəğmən düzgün aparılmayan iqtisadi siyasətin nəticəsində energetika sənayesinin inkişafında ləngimələr baş vermişdir. SES və İES-lərdə yenidənqurma işlərinin vaxtında həyata keçirilməməsi, mövcud stansiyaların və ötürücü şəbəkələrin azlığı, ölkədə istehsal olunan enerjinin yerli tələbatı ödəyə bilməməsi, enerjinin istehsalı və ötürülməsi zamanı itkilərin xeyli dərəcədə çox olması kimi məsələlərin mövcudluğu və adı çəkilən problemlərin həlli istiqamətində lazımi addımların zamanında atılmaması nəticəsində bu sahənin inkişafında olan ləngimələr özünü daha qabarıq şəkildə büruzə vermişdir.

Bazar iqtisadiyyatına keçən Azərbaycan Respublikasında əhalinin həyat səviyyəsinin kəskin şəkildə aşağı düşməsinin əsas səbəblərindən biri də həmin dövrdə sosial sfera sahələrinin nəinki sabitlik və inkişafa meyilli xarakteristikası, əksinə sürətlə geriləməsi meyillərinin müşahidə olunması məsələsi idi. Ümumiyyətlə qeyd edilən dövrdə sosial sfera sahələrinin inkişaf problemlərini tədqiq edərkən bir çox mühüm məsələləri qeyd etmək lazımdır. Birinci məsələ ondan ibarətdir ki, Azərbaycan sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının prinsiplərini əsas götürməsinə baxmayaraq 90-cı illərin ilk yarısında yoxsulluq və işsizlik səviyyəsinin olduqca yüksək olması, əhaliyə ödənilən əməkhaqlarının və sosial müavinətlərin onların minimum tələbatlarını ödəməməsi, bu kimi problemlərin həlli istiqamətində atılan addımlarının nəticəsinin özünü olduqca gec büruzə verməsi və digər buna oxşar hallar mövcud olmuşdur. İkinci mühüm məsələ təhsilin inkişafına mane olan amillərlə əlaqədardır. Belə ki, təhsilə ayrılan xərclərin cüzi miqdarda olması, ixtisaslı kadr çatışmazlığı, təhsil müəssisələrində fəaliyyət göstərən kadrların sovet təhsilli olması və onların bilik səviyyəsinin bu dövrün tələblərinə tam cavab verməməsi, informasiya mənbələrinin çatışmazlığı və s. kimi aktual problemlər təhsilin inkişafında bir növ sədd funksiyasını yerinə yetirmişdir. Təhsil və elmin inkişafında yaranan problemlər birbaşa olaraq innovasiyalı milli iqtisadiyyatın formalaşması üçün lazım olan fundamentin yaradılmasını mümkünə etməsilə yanaşı qloballaşma şəraitində ölkə məhsullarının dünya standartlarına cavab verməməsi ilə nəticələnmişdir. Qeyd edilməsi vacib olan üçüncü məqam isə hər bir cəmiyyətdə

gələcək nəsillərin sağlam inkişafı üçün əsas sahələrdən biri olan səhiyyədir ki, bu sahənin inkişafında eynilə təhsillə bilavasitə əlaqədar və oxşar olan problemlər özünü göstərmişdir. Bundan əlavə tibbi xidmətin aşağı səviyyədə olması, səhiyyə müəssisələrinin lazımi dərəcədə maliyyələşməməsi, köhnə tibbi avadanlıqlardan istifadə, maddi-texniki strukturun dağınıq və qeyri-təkmil olması və bunun kimi başqa amillər də adı çəkilən sahənin inkişaf problemləri sırasına daxildir.

Qeyri-neft sektorunda xüsusi yerə sahib olan sahələrdən mənzil-kommunal təsərrüfatı, nəqliyyat və rabitə, habelə tikinti kompleksinin inkişafına mane olan amillər bunlardır:

- xüsusilə mənzil-kommunal təsərrüfatı və tikinti sektorunun inkişafına investisiyaların cəlb edilməsi üçün iki mühüm qanunun qəbul edilməsinə baxmayaraq, ölkədəki kapital çatışmazlığı nəticəsində həmin qanunların gec effekt verməsi və əhəlinin gəlir səviyyəsinin az olması, habelə ölkədə sosial və siyasi gərginliyə görə xarici investorların ümumilikdə Cənubi Qafqaz regionuna, həmçinin Azərbaycana maraq göstərməməsi;
- SSRİ dağıldıqdan sonra bir çox dəmir yolu xətlərinin öz fəaliyyətini dayandırması, Dağlıq Qarabağın işğalı nəticəsində Azərbaycanın Türkiyə ərazisinə keçidini asan təmin edən Bakı-Ələt-Culfa avtomagistralının istifadəsinin qeyri-mümkünlüyü, ölkədəki nəqliyyat infrastrukturunun yararsız hala düşməsi;
- Ermənistanla müharibə şəraitinə görə həmin dövrdə Azərbaycanın tranzitivlik əhəmiyyətinin xeyli dərəcədə aşağı düşməsi, maşınqayırma və gəmiqayırma sənayesinin inkişaf səviyyəsinin qeyri-qənaətbəxş olması, Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonu istisna olmaqla digər bölgələrdə nəqliyyatın inkişafı üçün tədbirlərin nadir hallarda və olduqca gec reallaşdırılması;
- bazar münasibətlərinin yaranması şəraitində teleradio və telefon sisteminə Azərbaycanda yeni texnologiyaların tətbiq edilməməsi, İKT-nin yox dərəcəsində olması, regionlarda olan rabitə xətlərinin və avadanlıqlarının

çoxunun yararsız halda olması, ölkədə kompüter və internet texnologiyalarını idarə edə biləcək kadrların olmaması;

- tikinti sektorunun inkişafı üçün lazım olan dövlət sifarişləri və kontrakt sisteminin zamanında formalaşdırılmaması, ölkənin müharibə şəraitində olması nəticəsində tikinti materialları istehsalının azalması, ölkədə olan siyasi gərginlik və mitinqlərin, habelə sosial çaxnaşmaların mövcud olması və digər problemlər.

Hər hansı bir ölkənin iqtisadiyyatı daha çox bir sektordan asılı olduğu və digər sahələrin inkişafının zəif olduğu hallarda həmin ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası zərurəti ortaya çıxır. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq hələ ötən əsrin ortalarında iqtisadi ədəbiyyata “Holland sindromu” termini daxil olmuşdur. Bu halın 21-ci əsrin əvvələrində Azərbaycan üçün də xarakterik olduğunu qeyd etmək lazımdır, hansı ki dünya iqtisadiyyatında baş verən böhran nəticəsində özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verdi. Demək olar ki, keçid dövrünün bütün mərhələlərində ölkəmiz dünya bazarında əsasən xam neft ilə təmsil olunurdu və bu hal Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün ciddi təhlükə hesab olunurdu. Daha bir qeyd edilməli məqam ondan ibarətdir ki Azərbaycan Respublikası qloballaşma proseslərinə hazır olmadığı dövrdə, yəni vaxtından daha tez qoşularaq bu prosesin subyekti əvəzinə onun obyektinə çevrildi. Bütün bunların nəticəsində ölkədə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı müasir dövrün ən aktual məsələsinə və probleminə çevrilmişdir. Qeyri-neft sahələrinin inkişaf problemlərinin ətraflı tədqiqi nəticəsində ən mühüm problemlər haqqında danışmaqla yanaşı onu da nəzərə çatdırmaq lazımdır ki Azərbaycanda gec də olsa bu problemlərin həlli istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır və bütün bunların nəticəsi xüsusilə postneft dövründə özünü göstərməyə başlamışdır. Tədqiqatın bu hissəsində 1990-1996 və qismən 3-cü minilliyə yaxın dövrdə olan problemlərdən söhbət açılmışdır. Tədqiqat işinin sonrakı mərhələsində həmin problemlərin həlli üçün görülən tədbirlər, habelə qeyri-neft sektorunun inkişaf xüsusiyyətləri haqqında ətraflı danışacağıq.

1.2. Müasir dövrdə Azərbaycanda qeyri-neft sahələrinin inkişafını təmin edən başlıca amil və şərtlər.

Öz müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası iqtisadi, sosial və siyasi gərginliyin astanasında olmasına baxmayaraq Ümumilli Liderimiz Heydər Əliyevin müdrik siyasəti nəticəsində bu vəziyyətdən çıxmağa tədricən nail oldu. Ölkə iqtisadiyyatında irimiqyaslı böhranın yaranması və dərinləşməsi, sosial çaxnaşmaların yaratdığı fəsadlar, xarici təhlükələrin Azərbaycanın iqtisadi və milli təhlükəsizliyinə ciddi problemlər yaratması, sahəvi və regional disproporsiyaların geniş vüsət alması şəraitində respublikamızın qarşısında duran ən mühüm məsələ bütün bu proseslərin qarşısının alınması idi. 1994-cü ildə imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycan ərazisinə külli miqdarda xarici sərmayələrin cəlb edilməsi ilə nəticələndi. Həmçinin bundan daha öncə ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə qəbul edilən qanunlar Azərbaycanda neft sektorunun inkişafına təkan verməklə yanaşı, qeyri-neft sahələrinin inkişafı üçün zəmin yaratmış oldu. 90-cı illərin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanda makroiqtisadi sabitlik, eyni zamanda sosial və siyasi gərginliyin aradan qaldırılması dövrünü müasir şəraitdə iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafını təmin edən başlıca amil və şərtlərin bünövrəsi kimi xarakterizə etmək olar. Qeyd edilən dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatında struktur və keyfiyyət dəyişikliklərinin reallaşdırılaraq onun bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə uyğun şəkildə yenilənməsinə ehtiyac duyulurdu ki, aqrar islahatların həyata keçirilməsi, əsas aktlar və qanunların qəbul edilməsi, özəlləşdirmə proqramlarının qeyri-neft sahələrinə tətbiqi, qiymətlərin və xarici ticarət fəaliyyətinin liberallaşdırılması, sərt pul-kredit, habelə valyuta siyasətinin aparılması, vergi və gömrük qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, xarici və daxili investisiyalar üçün əlverişli iqtisadi-hüquqi bazanın yaradılaraq riskin azaldılması, həmçinin neft gəlirlərindən səmərəli istifadə edilməsi həmin istiqamətdə atılan addımların başlanğıcı idi. Bütün bu tədbirlərin ardıcıl və nizamlı şəkildə həyata keçirilməsi 21-ci əsrin ilk onilliyinin sonlarında Azərbaycanda keçid dövrünün başa çatması ilə yanaşı qeyri-neft sahələrinin inkişafı, həmçinin iqtisadiyyatın

diversifikasiyası üçün lazım olan amil və şərtləri özündə ehtiva edən sosialyönümlü milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Qeyri-neft bölməsinin tərəqqisini təmin edərək ona təkan verən amillər sırasına, heç sözsüz ki, Azərbaycan Respublikasının həm regional, həm də ki qlobal müstəvidə xarici iqtisadiyyata effektiv şəkildə integrasiya etməsi, o cümlədən bu istiqamətdə bir çox nüfuzlu təşkilatlarla tərəfdaşlığın və əməkdaşdılığın təşkilinin reallaşması hesab oluna bilər. Müstəqillik illərinin əvvəllərindən etibarən ölkəmiz EKO, İKT, QİƏT, MDB və bir sıra digər təşkilatlarla əməkdaşlıq etməyə başlamış, həmçinin BVF, AYİB, İİB-ə üzv olaraq qəbul edilmiş, o cümlədən ÜTT-nin nəzdində müşahidəçilərdən biri olmuşdur. İKT-nin tərkibində olan maliyyə qurumları milli iqtisadiyyatımızın bəzi bölmələrinin, ələlxüsus kənd təsərrüfatının tərəqqisi naminə külli miqdarda sərmayə yatırımları etmişlər. 20-ci əsrin 90-cı illərin sonlarında Azərbaycanda qeyri-neft bölmələrinin tərəqqisində və milli iqtisadiyyatımızın effektiv integrasiya etməsi prosesində EKO-nun rolunu qeyd etmək lazımdır. Bu təşkilatın əsas məqsədi üzv ölkələrdə iqtisadiyyatın zəif inkişafı ilə seçilən bölmələrinin tərəqqisi naminə həmin ölkənin səlahiyyətli orqanları ilə birlikdə təhlillər apararaq ayrı-ayrı proqram və layihələr formalaşdırmaqdır ki, EKO-nun tərkibində nəzərdə tutulan işlərin reallaşdırılmasına nəzarət funksiyasını yerinə yetirən 8 komitə fəaliyyət göstərir. Qeyd edilən dövrdə həmin komitələr Azərbaycan regionlarında iqtisadiyyatın prioritet və perspektivli sahələrinə aid zəruri proqramlar, eləcə də layihələr yaradaraq planlaşdırılan işlərin həyata keçirilməsinə köməklik göstərmişlər. Bundan savayı, Azərbaycanın neft-qaz bölməsindəki məhsulların istifadəyə verilən bir sıra boru kəmərləri vasitəsilə Avropa və dünya bazarında satışa çıxarılması nəticəsində bu sektordan ölkə iqtisadiyyatına gələn gəlirlərin qeyri-neft sahələrinin tərəqqisi naminə sərf edilməsi bu sektorun yeni tərəqqi pilləsinə keçidini təmin etmişdir.

Qeyri-neft sahələrinin inkişafında ən vacib meyllərdən biri regionlarda iqtisadi aktivliyin yüksəldilməsi, onların dünya iqtisadiyyatına integrasiyasının təşkil edilməsi və ixrac potensialından səmərəli istifadəsi olduğunu nəzərə alan Azərbaycan

Respublikası davamlı və sabit iqtisadi siyasət yürütmüş, xüsusilə son 12 il ərzində irimiqyaslı tədbirlər reallaşdırmış və regional proqramlar qəbul edərək onları həyata keçirmişdir. Dövlət əhəmiyyətli proqram olan 1-ci regional proqram çərçivəsində ölkə regionlarında infrastruktur obyektləri yenidən qurularaq qeyri-neft sahələrinin inkişafı üçün zəruri olan əlverişli mühit yaradılmışdır. Ardıcıl olaraq qəbul edilmiş və reallaşdırılmış 2-ci Dövlət Proqramında əsas məqsədlər hər regionun ayrılıqda spesifik iqtisadiyyat bölmələrinin dirçəldilməsi, modern tipli müəssisələrin və dünya standartlarına cavab verən istehsal strukturunun qurulması istiqamətində lazımi addımların atılması olmuşdur ki, Azərbaycan respublikası bütün bu zəruri məsələləri uğurla həyata keçirməyi bacarmışdır. Məhz bunun da nəticəsi olaraq regional disproporsiyalar effektiv dərəcədə aradan qaldırılmış, qeyri-neft sektorunun davamlı və dayanıqlı inkişafına güclü təkan verə biləcək iqtisadi sistem formalaşdırılmış və ÜDM-də neftin xüsusi çəkisi azalmağa başlamışdır. Nəhayət, hal-hazırda da reallaşdırılması həyata keçirilən üçüncü regional proqramın əsas prioritetləri qeyri-neft sahələrinin şaxələndirilməsi siyasəti, bu sahədə istehsal olunan məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi, ixrac yönümlü milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması, sosial-iqtisadi inkişafın modern mərhələsinə qədəm qoyulması və başqa məsələlərlə birbaşa olaraq əlaqədardır ki, qeyd edilən məsələləri müasir dövrdə qeyri-neft sektorunun inkişafının başlıca təminatçılarından biri kimi xarakterizə etmək olar[2 səh 47].

Qloballaşma tendensiyalarının müşahidə olunduğu şəraitdə Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafına şərait yaradan amillər siyahısına ölkədə xüsusi sahibkarlar təbəqəsinin yaradılması və əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılmasını da adi etmək mümkündür. Sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi qeyri-neft sektorunun yüngül, yeyinti və kimya sənayesi bölmələrinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaqla yanaşı, işsizliyin və yoxsulluğun azaldılması, daxili tələbatın daha çox yerli istehsal tərəfindən ödənilməsi və əhalinin sosial rifahının artmasına səbəb oldu. Hələ bünövrəsi ötən əsrin sonlarında qoyulan sahibkarlar təbəqəsinin formalaşdırılması proseslərinin icrasında ilk addımlar ardıcıl və sistemli şəkildə həyata keçirilən

özləşdirilmə proqramları, eləcə də əvvəlcə kiçik və orta sahibkarlığın, daha sonralar iri sahibkarlığın inkişafı üçün ilkin hüquqi bazanın yaradılması hesab edilə bilər. Vacib məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, qeyri-neft bölmələrinin tərəqqisinə münbit şəraitin formalaşdırılması, həmçinin xarici və yerli sahibkarların iqtisadi fəaliyyətinin hüquqi bünövrəsini hələ 90-cı illərin ilk yarısında investisiya haqqında qəbul edilmiş 2 mühüm qanun təşkil edir. Bu qanunlar AR Konstitusiyasının prinsiplərinə müvafiq şəkildə tənzimləmə prosesinin həyata keçirilməsi üçün istifadə olunur və Konstitusiyamızda mülkiyyətin toxunulmazlığı, habelə onun dövlət tərəfindən mühafizə olunmasının əks edilməsi həm yerli, həm də ki xarici sahibkarlar və investorların diqqətini cəlb etməyə bilməzdi. Bunlarla yanaşı, stimullaşdırıcı və həvəsləndirici işlərin görülməsi qeyri-neft sektorunun tərəqqisinə şərait yaradan əhəmiyyətli vasitə olaraq qeyd edilə bilər. Eyni zamanda, ölkənin ayrı-ayrı bölgələrində infrastruktur bölmələrinin təkmilləşdirilməsi, sahibkarlığa və rəqabət mühitinə dair lazımi qanunların qəbulu, sahibkarlara öz iqtisadi fəaliyyətlərində kömək göstərən dövlət orqanının yaradılması, gömrük və vergi qanunvericiliyə müyyən düzəliş və əlavələrin edilməsi və başqa vacib tədbirlər respublikamızda iqtisadiyyatın qeyri-neft bölməsinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən amillərdəndir.

Modern dünyada İEOÖ öz iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək üçün daha çox birbaşa xarici investisiyaları cəlb etmək istiqamətində mühüm addımlar atırlar. Hazırkı şəraitdə Azərbaycanda qeyri-neft sahələrinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən proseslərin sıçrayışlı artım templəri yaxın keçmişdə ölkədə əlverişli biznes və investisiya mühitinin yaradılması, respublika ərazisində sosial və siyasi sabitliyin bərqərar olması, özəl bölməyə dövlət qayğısının artması, qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından səmərəli şəkildə istifadə edilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi, dövlət büdcəsindən təhsilin, eləcə də elmi tədqiqat işlərinə daha çox xərc ayrılması, antiinhisar siyasəti nəticəsində rəqabətin təmin edilməsi, həmçinin dövlətin səmərəli investisiya-innovasiya, pul-kredit, büdcə-vergi və gömrük siyasətinin daha da təkmilləşdirilməsi, eyni zamanda maliyyə dayanıqlığının yaradılması məsələləri ilə

qarşılıqlı surətdə asılı olduğunu qeyd etmək lazımdır. Bildiyimiz kimi, hər hansı bir ölkə məhsullarının dünya bazarında satılmasını asanlaşdırmaq üçün həmin məhsullar keyfiyyətli və bazar qiymətinin çox da yüksək olmayan səviyyədə olması vacib faktorlardan biridir. Məhz bunu nəzərə alan Azərbaycan Respublikası manatın devalvasiyası nəticəsində ölkədə istehsal olunan məhsulların bazar qiymətinin xarici rezidentlər tərəfindən əvvəlkinə nisbətən daha ucuz əldə etməsinə əlverişli şərait yaratdı. Bütün bunlar respublikada sahibkarlığın daha da inkişaf etməsiylə yanaşı xarici və daxili investorların ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sahələrinə böyük miqdarda kapital yatırması üçün onlarda stimül yaratdı ki, ardıcıl və sistemli şəkildə dövlətin nəzarəti ilə həyata keçirilən bütün bu yatırımlar qeyri-neft sektorunun sürətli və dinamik inkişafını təmin edən amil və şərtlərin bir növ özəyini təşkil edir.

Son illər qloballaşma tendensiyalarının geniş vüsət alması, BƏB-in dərinləşməsi, transmilli korporasiyaların iqtisadiyyatı çox da güclü olmayan ölkələrə nüfuz etməsi və bu kimi başqa hallar digər İEOÖ-lə bərabər Azərbaycanın da milli və iqtisadi təhlükəsizliyinə təsir edir. Ümumən iqtisadiyyatın və onun tərkibində qeyri-neft sektorunun inkişafına müsbət təsir edən amillər içərisində spesifik xarakterə malik olan milli və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələsində Azərbaycan respublikası ilk addımı 2004-cü ildə “Milli təhlükəsizlik haqqında” qanunun qəbul edilməsiylə atmışdır. Daha sonra Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası Azərbaycan Prezidentinin 2007-ci il 23 may tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda Azərbaycan öz iqtisadi və milli təhlükəsizliyini təmin edərək iqtisadi, eləcə də siyasi cəhətdən müstəqil siyasət yürüdür və məhz bu amil ölkədə ümumən iqtisadiyyatın, eləcə də onun tərkibində xüsusi çəkisi olan qeyri-neft sektorunun davamlı və stabil inkişafına əlverişli şərait yaradır.

Keçid dövrünün başa çatdığı vaxtdan etibarən ölkədə həyata keçirilən modernləşmə və sənaye siyasəti nəticəsində qeyri-neft sektorunun ÜDM-dəki xüsusi çəkisi xeyli dərəcədə artmaqla yanaşı innovativ inkişafa malik olan, eyni zamanda

ixracyönümlü və rəqabətqabiliyyətli milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması prosesinin başlanğıcı qoyulmuşdur ki, bu istiqamətdə atılan addımlar qeyri-neft sahələrinin dayanıqlı və davamlı inkişafını təmin edən mühüm aspektlər sırasındadır. Son 7-8 ildə həyata keçirilən və postneft dövründən etibarən daha sürətlə reallaşdırılan iqtisadi modernizasiya siyasəti uğurla davam etdirilir və get-gedə öz nəticəsini vermək üzrədir. İqtisadi modernizasiya siyasətinin əsas prinsiplərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- alternativ enerji mənbələrindən istifadə edilməsi, iqtisadiyyatın strukturunun kökündən dəyişdirilməsi, qeyri-neft sektorunun ÜDM-dəki xüsusi çəkisinin xeyli dərəcədə çoxaldılması;
- bu siyasətin regional və qlobal xarakter daşması, sosial infrastrukturun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, İKT-nin və xidmət sektorunun lazımi dərəcədə inkişaf etdirilməsi;
- ekstensiv inkişaf üsulundan intensiv inkişaf üsuluna keçilməsi, ölkə əhalisinin intellektual potensialından səmərəli istifadə edilməsi, Azərbaycanın ÜTT-yə üzv qəbul olunması;
- aqrar sahədə ekoloji cəhətdən təmiz məhsul istehsalının həyata keçirilməsi, ölkə ərazisində istehsal olunan məhsul və xidmətlərin maya dəyərinin aşağı salınmaqla yanaşı keyfiyyətinin yüksəldilməsi, iqtisadiyyatın klasterial xüsusiyyətə malik olması;
- yeni texnoloji institutların və sənaye parklarının yaradılması, innovasiyaların qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilməsi, bilik iqtisadiyyatının formalaşdırılması, vergi dərəcələrinin və gömrük rüsumlarının azaldılması və s[22 səh 112-115].

İqtisadi modernizasiya siyasətinin həyata keçirilməsi son 7 ildə Azərbaycanda qeyri-neft sahələrinin inkişafına stimül verməklə yanaşı bu sektorda istehsal olunan məhsulların dünya bazarına çıxarılmasına, eləcə də daxili bazarda xarici məhsullarla

rəqabətə tab gətirməsinə, Azərbaycan brendinin dünya bazarında tanınmasına və ixracın idxalı üstələməsinə gətirib çıxarmışdır.

Müasir dövrdə Azərbaycanda iqtisadiyyatın əksər sektorlarının, həmçinin qeyri-neft sahələrinin inkişafına təkan verən faktorlardan turizm sektorunun inkişafını nümunə göstərmək olar. Turizmin inkişafı ölkə gəlirlərinin artmasıyla bərabər regionlarda iqtisadiyyatın digər sektorlarının inkişafına səbəb olmuşdur. Belə ki, turizmə dövlət qayğısının artması və bu sahənin inkişafı üçün bir çox inkişaf proqramlarının qəbul edilərək reallaşdırılması bilavasitə olaraq ölkənin regionlarında infrastruktur obyektlərinin inkişafına, xidmət sahələri və yeyinti sənayesinin müasir tələblərə cavab verməsinə, avtomobil, hava və dəmiryol nəqliyyatının təkmilləşdirilməsinə səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı modern şəraitdə respublikamızda təhsilin inkişafına dövlət qayğısının artması, elmi-tədqiqat işlərinə çəkilən xərclərin çoxalması, yüksək ixtisaslı kadr hazırlığı, eləcə də Ələtdə azad ticarət zonasının yaradılması və digər mühüm məsələlər də qeyri-neft sahələrinin tərəqqisinə mütləq şəkildə töhfəsini verəcəkdir.

21-ci əsrin ilk onilliyinin sonlarından başlayaraq Azərbaycan özünün iqtisadi, sosial və siyasi inkişafında yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. Artıq ölkədə keçid dövrünün əvvəllərindən meydana çıxan iqtisadiyyatın inkişaf problemləri həll edilmiş, qeyri-neft sektorunun inkişafında ardıcıl və sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olunmuş və innovativ iqtisadiyyatın möhkəm bünövrəsi yaradılmışdır. Sonrakı mərhələdə Azərbaycanın dayanıqlı və sabit inkişafa əsaslanan, yeni ideyalarla təkmilləşdirilmiş sosial, siyasi və iqtisadi siyasətinin əsas prioritetləri azad bazar sistemində malik olan, şaxələndirilmiş və özünütərəqqi qabiliyyətinə sahib olan milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması prosesinin başa çatdırılması, habelə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın daha da dərinləşməsi hesab edilirdi ki, bu istiqamətdə bir çox uğurlar əldə edilmişdir. Qeyd edilən dövrdə ölkə iqtisadiyyatında makroiqtisadi sabillik hökm sürmüş, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasəti geniş vüsət almış, qeyri-neft sektorunun, eləcə

də regionların iqtisadi inkişaf tempində yüksəlmələr müşahidə olunmuş, bank sektoru və maliyyə sisteminin etibarlılıq dərəcəsi çoxaldılmış, manatın sabitliyi artırılmış, əhalinin həyat səviyyəsi ardıcıl şəkildə yaxşılaşdırılmışdır. Eyni zamanda bu mərhələdə Azərbaycanın “Traseka” və “Transxəzər” layihələrində iştirakı, bir çox beynəlxalq və regional təşkilatlarla əməkdaşlıq etməsi, əlverişli investisiya şəraitinin yaradılması nəticəsində xarici, habelə yerli investorların qeyri-neft sahələrinə yatırımlar etməsi ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişafını təmin edən amillərdən hesab edilə bilər. Bundan əlavə 2012-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan 2020: “Gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası”nda nəzərdə tutulan tədbirlərin reallaşdırılması qeyri-neft sektorunun inkişafına səbəb olan ən mühüm amillərdəndir.

Sonda onu qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda keçid dövrünün başa çatması dövründən sonrakı 4-5 il postneft dövrünə keçidin təmin edilməsi kimi xarakterizə edilməlidir. Postneft dövrü, bu dövrdə qeyri-neft sahələrinin inkişaf xüsusiyyətləri barədə tədqiqatımızın növbəti hissəsində ətraflı şəkildə danışacağıq.

1.3. Postneft erası dövründə Azərbaycanda qeyri-neft sahələrinin inkişafının xarakterik cəhətləri.

2014-cü ilin sonlarından etibarən dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi, maliyyə böhranını dərinləşməsi nəticəsində qeyri-neft sektorunun diversifikasiya ölkəmizin həyata keçirməli olduğu ən aktual məsələ oldu. Ümumiyyətlə, 21-ci əsrin əvvəllərindən etibarən həyata keçirilən düzgün iqtisadi siyasət nəticəsində Azərbaycanda qeyri-neft sahələrinin inkişafında artım müşahidə olunmağa başlamış, iqtisadiyyatın neftdən asılılığı tədricən azalmağa başlamışdır. 2016-cı ilin əvvəllərindən başlayaraq ölkə iqtisadiyyatında yeni bir dövr başlamışdır ki, bu dövr “postneft dövrü” termini kimi ölkənin iqtisadi gündəminə daxil olmuşdur. Həmin dövrün xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, artıq ölkə iqtisadiyyatı neftdən tam asılı deyil, qeyri-neft sektorunun ÜDM-dəki xüsusi çəkisi nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdır, Azərbaycan dünya bazarında rəqabətqabiliyyətli məhsullarla çıxış edir,

keçid dövrünü başa vuran respublikamız ixracyönümlü innovasiyalı milli iqtisadiyyatını formalaşdırmağının son mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

Dünya iqtisadiyyatında baş verən qlobal maliyyə böhranının bütün milli iqtisadiyyatlara olduğu kimi Azərbaycanın da iqtisadiyyatına olan mənfi təsirləri özünü büruzə verməyə bilməzdi. Lakin buna rəğmən Azərbaycanda reallaşdırılan düzgün sosial-iqtisadi islahatlar, eləcə də bu islahatlarla qarşılıqlı olaraq aparılan hüquqi tənzimləmələr məhz həmin mənfi meyllərin minimuma çatdırılmasına səbəb oldu. Ölkə prezidentinin uzaqgörən siyasəti nəticəsində hələ qlobal maliyyə böhranından öncə hökumətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin əsas prioriteti qeyri-neft sektorunun şaxələndirilməsi olmuşdur və hal-hazırkı dövrdə bu siyasətin icrası uğurla davam etdirilməkdədir. Neftdən sonrakı mərhələdə ölkə iqtisadiyyatının modernləşməsinin daha da təkmilləşdirilməsi nəticəsində milli iqtisadiyyatımız artıq keyfiyyətə özünün daha üst səviyyəsinə qədəm qoymuşdur. Qeyri-neft sahələrinin şaxələndirilməsi mexanizminin lazım olan səviyyədə fəaliyyət göstərməsi, innovativ iqtisadiyyatın yaradılması üçün tələb olunan hüquqi bazanın formalaşdırılması, istehsal müəssisələrində tamamilə intensiv üsullardan istifadə edilməsi, ölkə iqtisadiyyatının klasterial formada inkişafı və digər mühüm məsələlər postneft dövrünün əsas xarakterik cəhətlərini özündə ehtiva edir.

Prezident İlham Əliyev tərəfindən 2014-cü ilin “Sənaye ili”, 2015-ci ilin isə “Kənd təsərrüfatı ili” elan edilməsi və bunlarla əlaqədar tədbirlərin icrası qeyri-neft sahələrinin inkişafına yeni bir təkan vermişdir. Postneft erası dövründə aqrar sahədə bir çox irəliləyişlərə nail olunmaqla yanaşı bu sahənin məhsulları dünyanın bir çox ölkələrinə ixrac edilir. Aqrar sahənin inkişaf etməsinin ölkəmiz üçün müsbət cəhətlərindən biri yerli tələbatın daxili istehsal hesabına ödənilməsi, qloballaşma şəraitində Azərbaycan üçün mühüm məsələ hesab edilən ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və bunun da nəticəsində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilmə dərəcəsinin yüksəlməsidir. Aqrar bölmədə qeyd edilən dövrün tələblərinə uyğun şəkildə 150-dən çox dövlətlə qarşılıqlı əməkdaşlığın aparılması, ekoloji cəhətdən

təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarının xüsusilə Rusiya, Türkiyə, İran və bir sıra Avropa ölkələrinin bazarlarına çıxarılması, sahibkar və fermer müəssisələrinin maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması kimi hallar postneft dövründə bu sahənin əsas xarakterik cəhətləridir.

Postneft erası dövründə aqrar bölmənin modernləşməsi nəticəsində bu sahədə ümumi məhsuldarlığın xeyli dərəcədə yüksəlməsi tendensiyası müşahidə olunmaqdadır ki, bu da Azərbaycanın tədiyyə balansına birbaşa olaraq təsir göstərir. Belə ki, idxalda ölkəyə gələn əsas və dövriyyə vəsaitlərinin həcmində artım baş verir, eyni zamanda ixracın strukturunda dünya bazarında rəqabətə dözən və beynəlxalq standartlara cavab verən aqrar məhsulların miqdarı çoxalır və nəticədə qeyri-neft sektorunun ixrac qabiliyyətində yüksələn xətt üzrə gedən dinamik inkişaf baş verir. Postneft dövründə ölkə regionlarında pambıqçılıq, baramaçılıq, tütünçülük, çayçılıq, şəkər çuğunduru və findıqçılıq bölmələrinin inkişafı aqrar sferada ixrac potensialının artması ilə yanaşı yeni iş yerlərinin çoxalmasına və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

Neftdən sonrakı dövrdə artıq aqrar sektorun nəzərə çarpacaq xüsusiyyətlərindən biri də onun klasterial xarakter almağa başlamasıdır. Vaxtilə məşhur iqtisadçı olan M.Porterin fikrincə mühüm olan məsələ o sayılmır ki, bir ölkə hansı məhsulu istehsal edir, əsas olan odur ki, istehsal edilən məhsuldan daha yaxşısını və rəqabətqabiliyyətli olanını necə əldə etmək mümkündür. Bu fikrin ardı ondan ibarətdir ki, ölkədə əvvəlki dövrdə regional siyasət tam düzgün aparılmayıb və məhz buna görə də həmin ölkənin məhsulları rəqabətqabiliyyətli deyil. Qeyd etmək lazımdır ki, keçid dövrünün sonlarına yaxın Azərbaycan üçün də bu hal xarakterik idi və daha sonralar sənayeləşmə, həmçinin modernizasiya siyasəti, eləcə də qeyri-neft strategiyasında nəzərdə tutulan tədbirlərin reallaşdırılması nəticəsində mühüm dəyişikliklərə nail olunmuşdur. Aqrar bölmənin modernizasiyası zamanı bir çox xarici ölkələrin, xüsusilə MDB dövlətlərinin təcrübəsindən istifadə edilmişdir və bu siyasətin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, regionların spesifik iqtisadiyyat

bölmələri inkişaf etdirilsin, həmçinin yeni sahələrin yaradılması arxa planda yer alsın. Ümumilikdə götürdükdə isə postneft erası dövründə aqrar bölmənin inkişafının əsas xarakterik cəhətləri bunlardır:

- ayrı-ayrı elmi fikirlərin istifadəsi nəticəsində aqrar bölmədə daha çox gəlir gətirən və rəqabətqabiliyyəti digərlərinə nisbətən çox olan sahələrin müəyyənləşdirilərək seçilməsi;
- seçilən sahələr içərisində klasterial iqtisadi inkişafa uyğun olan ən vacib bölmələrin müəyyən edilməsi;
- aqrar bölmənin təkmilləşdirilməsi məsələsinə uyğun olaraq elmi-texniki, təhsil və informasiya siyasətinin restrukturizasiya edilməsi;
- aqrar sahədə istehsal edilən məhsulların daxili və xarici bazarda daha yaxşı tanıtılması üçün marketinq siyasəti və strategiyasının həyata keçirilməsi
- xarici kapitalın regional sahələrə cəlb edilməsinin kütləvi xarakter alması və regionlarda əənəvi sahələrin sürətli inkişafı;
- hökumətin həyata keçirdiyi şaxələndirmə siyasətində aqrar bölmənin aparıcı mövqeyə malik olması və bu sahənin ixrac imkanlarının daha da genişlənməsi və s.

Ölkə iqtisadiyyatının son dövrlərdəki inkişaf tendensiyalarını araşdırarkən qeyri-neft sənaye sahələrinin dinamik inkişafını və yüksələn istiqamətdə gedən artım tempini sezmək mümkün olur. Belə ki, qeyri-neft sektorunda olan geniş potensialın inkişaf etdirilməsində zəruri amil kimi dəyərləndirilən çoxçeşidli xammal bazalarının varlığı, həmçinin böyük və genişprofilli sənaye infrastrukturunun formalaşdırılması son 7-8 il ərzində sənaye sektorunda qeyri-neft sahələrinin inkişafına stimül verən, eləcə də bu inkişafda keyfiyyət və kəmiyyət irəliləyişlərinə səbəb olan əsas faktorlardandır. 2017-ci ilin statistik göstəricilərinə əsasən ölkə iqtisadiyyatında qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişaf tempi ÜDM-in artım dinamikası ilə təqribən eyni səviyyədə olmuşdur və bu heç də təsadüfi bir hal olaraq qarşılanmamalıdır. Azərbaycan respublikası qeyri-neft sektorunun inkişaf səviyyəsinə görə son 3-4 ildir

ki, MDB ölkələri arasında ilk beşlikdə öz yerini möhkəmləndirib. Ümumilikdə onu qeyd etmək lazımdır ki, milli iqtisadiyyatımızın sənaye sektorundakı artım tempinə neft sənayesinin təkan verməsi dərəcəsi getdikcə azalmaqdadır və bunun əvəzində neft sənayesi tədricən öz yerini maşınqayırma və metallurgiya, yüngül və yeyinti, kimya, mədənçıxarma sənayesi və İKT-yə vermək üzrədir. Bundan əlavə qloballaşma meyillərinin müşahidə olunduğu şəraitdə qeyri-neft sektorunun milli gəlirdə daha çox paya sahib olması, bu sahənin inkişafı naminə qəbul edilən proqramların həyata keçirilməsi işlərinin kütləvi hal alması, Azərbaycanın həyata keçirdiyi sənayeləşmə siyasəti, qeyri-neft strategiyasında nəzərdə tutulmuş tədbirlər planının reallaşdırılması postneft dövründə qeyri-neft sektorunun inkişafının xarakterik cəhətləri kimi qiymətləndirilə bilər.

Qeyri-neft sənaye sahələrində müasir texnologiyaları və ETT-nin ən son yeniliklərinin tətbiqi get-gedə daha da çoxaldılmışdır ki, bunun da nəticəsində elektrotexnika, elektroenergetika, metallurgiya, maşınqayırma kimi bölmələrdə yeni və dünya standartlarına cavab verən istehsal müəssisələri yaradılmışdır. Milli iqtisadiyyatımızda real ÜDM-in tərkibində özünəməxsus yeri olan qeyri-neft sənaye sektorlarından biri ağır sənaye hesab olunur və bu sahə təkcə Azərbaycanda deyil, eləcə də regionda strateji əhəmiyyətə malikdir.

Postneft erası dövründə Azərbaycanda iqtisadiyyatın qeyri-neft sənaye sahələri ilə paralel şəkildə inkişaf edən və spesifik xüsusiyyətlərə malik olan sahələrdən biri İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT) hesab edilir. Modern dünyada iqtisadiyyatı yüksək inkişaf etmiş, habelə inkişafda olan ölkələrin demək olar ki, əksəriyyəti məhz bu sektorun inkişafı üçün külli miqdarda vəsait ayırırlar və İKT bölməsi yüksək maliyyə tutumlu, eləcə də orta və yaxın dövrdə inkişafa daha çox meylli sahə hesab olunur. Hal-hazırkı dövrdə ölkəmizdə İKT bölməsindən əldə edilən gəlir təqribən 20-25 faiz həcmindədir və bu gəlirin orta və uzunmüddətli perspektivə qeyri-neft sektorunun digər sahələrinin inkişafı üçün sərf edilməsi nəzərdə tutulur. Respublikamızda informasiya texnologiyaları sahəsinin, həmçinin rabitənin yüksək

səviyyədə inkişafına şərait yaradan, ölkə regionlarında bu sahələrin daha da inkişaf etməsinə səbəb olan bir çox proqram və layihələrin reallaşdırılması nəticəsində İnformasiya Cəmiyyətində(İC) ən aktual məsələlərdən hesab edilən informasiya təhlükəsizliyinin təmini, internetin sürətinin artırılması, paytaxtla yanaşı respublikamızın ayrı-ayrı bölgələrində rəqəmsal sistemdən istifadə, İKT sahəsinin sürətli inkişafı və bu kimi bir neçə məsələlərin həllində ciddi irəliləyişlərə nail olunmuşdur[2 səh 278-279].

İKT iqtisadi, siyasi və sosial tərəqqiyə, innovasiyayönümlü milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşdırılmasına effektiv təsir göstərən əsas faktorlardan biri olmaqla bərabər, Azərbaycan iqtisadiyyatının kompleks inkişafını təmin edir. Bundan başqa İKT-nin yüksək səviyyədə tətbiqi ölkə əhalisinin intellektual potensialından səmərəli istifadə edilməsinə, elmin inkişafına, innovasiyalara və elmi-tədqiqat işlərinə dövlət qayğısının artmasına, ETT-nin ən son nailiyyətlərinin milli iqtisadiyyata səmərəli şəkildə nüfuz etməsinə səbəb olmuşdur.

Posneft dövründə Azərbaycanda modern sənaye sahəsi hesab olunan kosmik sənayenin formalaşdırılması üzrə işlərin görülməsi diqqətdən yayınma bilməz. Bu müasir sahənin qeyri-neft bölməsi üzrə ixrac imkanlarının çoxaldılması, ölkəyə külli miqdarda gəlir gətirməsi və texnoloji tərəqqiyə stimül verməsi gözlənilir. 2014-cü ildə ölkədə “Sənaye ili” elan olunması, sənayeləşmə siyasəti üzrə reallaşdırılan tədbirlər və bu sfera üzrə olan Dövlət proqramı son illər ETT-nin və kosmik sənayenin tərəqqisinə, qeyri-neft bölməsi məhsullarının ixrac imkanlarının genişlənməsinə, eləcə də şaxələndirmənin stimullaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır. Azərbaycanın bəzi ərazilərində sənaye parklarının və zonalarının yaradılması, “İnsan kapitalı” və əhalinin intellektual potensialından səmərəli istifadə, regionlarda innovasiya sahibkarlığının inkişafı, həmçinin birbaşa xarici investisiyaların modern sənaye bölmələrinə cəlb olunması postneft dövründə qeyri-neft sahələrinin dinamik tərəqqisinə və ixracının çoxalmasına səbəb olmaqla bərabər, qeyd edilən dövrdə həmin bölmələrin inkişafının əsas xarakterik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Azərbaycanın iqtisadiyyatda gəlir əldə etməsi üzrə potensial bölmələrdən biri də turizm sektorudur. Postneft dövründə ölkəmizin turizm potensialı daha çox artırılmış, bölgələrdə infrastruktur obyektlərinin inkişafı nəticəsində ölkəyə gələn turistlərin sayında əhəmiyyətli dərəcədə artım baş vermişdir. 2011-ci ildən sonra Azərbaycanda demək olar ki, hər 2 ildən bir beynəlxalq yarışlar keçirilir və bütün bunlar müvafiq olaraq neftdən sonrakı dövrdə respublikamızın turizm imkanlarının xarici ölkə vətəndaşlarına daha yaxşı tanıtılmasına, eləcə də bu sektorda xidmət səviyyəsinin keyfiyyətinin artmasına səbəb olur.

Postneft dövründə qeyri-neft sahələrinin tərəqqisinin xarakterik xüsusiyyətləri barədə danışarkən onu demək lazımdır ki, artıq ölkə məhsullarının keyfiyyət və rəqabətqabiliyyətlilik dərəcəsi artım mərhələsinə qədəm qoyub. Məhz buna görə də Azərbaycan hal-hazırkı dövrdə dünya bazarında qeyri-neft sektoru üzrə ixrac edən ölkələr sırasındadır və getdikcə məhsullarının keyfiyyət dərəcəsini yüksəldərək bu istiqamətdə daha yaxşı pillərə doğru inamla irəliləyir.

Modernləşmə və sənayeləşmə üzrə həyata keçirilən dövlət siyasətinin ardı postneft dövründə reallaşdırılan qeyri-neft strategiyasıdır. Bu strategiya nəticəsində yaxın 10 il ərzində Azərbaycan qeyri-neft məhsullarının ixracında nüfuzlu ölkələr sırasında yer alacaq və neftdən asılılıq dərəcəsi tamamilə yox ediləcəkdir. Bütün bunları deməyimizə dövlətimizin klasterial tərəqqi və innovasion inkişafa əsaslanan milli iqtisadiyyatı formalaşdırmaq üçün ardıcıl və sistemli şəkildə reallaşdırdığı uğurlu işlər əsas verir. Sonda nəticə olaraq onu demək olar ki, postneft dövrünün başlanğıcından indiyədək qeyri-neft sahələri və ixrac üzrə diversifikasiyaləşmə işləri uğurla həyata keçirilməkdədir və bunlar özünü statistik rəqəmlərdə də aşkarcasına əks etdirir.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA QEYRİ - NEFT SAHƏLƏRİNİN MÜASİR İNKİŞAF VƏZİYYƏTİNİN SİSTEMLİ TƏHLİLİ VƏ DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ.

2.1. Qeyri-neft sahələrinin müasir inkişaf vəziyyətinin makroiqtisadi xarakteristikası və onun dəyərləndirilməsi.

21-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycan iqtisadiyyatında olan ən böyük problem neftdən asılılıq dərəcəsinin həddən artıq olması və “Holland Sindromu” təhlükəsinin yaranması məsələsi idi. Neftdən gələn gəlirlərin müəyyən müddət səmərəsiz istifadə edilməsi belə bir halın ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Məsələn qeyd edək ki ,2005-2009-cu illər ərzində ÜDM-in artım tempinin yüksəlməsi və həcmnin 4 dəfəyədək artması sadəcə olaraq dünya bazarında neft qiymətlərinin olduqca yüksək olması və bununla əlaqədar olaraq ölkəyə gələn gəlirlərin çoxalması ilə bağlı olmuşdur.

Artıq 15 ilə yaxın müddətdir ki Azərbaycan Respublikası prezidentinin uzaqgörən siyasəti, hökumətin reallaşdırdığı tədbirlər, regional inkişaf proqramları, hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və başqa amillər öz nəticəsini tədricən göstərərək iqtisadi sabitlik və yüksəlişə nail olmaqla yanaşı qeyri-neft sektorunun inkişafına, eləcədə makroiqtisadi göstəricilərin nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Əvvəlcə qeyd edilən iqtisadi islahatların keçid dövrünün başa çatdığı dövrə qədər ÜDM-ə və qeyri-neft sektorunun inkişafına olan müsbət təsirini qısaca şərh edək. Bu dövrdə Aparılan düzgün, düşünülmüş və sistemli iqtisadi-sosial siyasət nəticəsində ölkənin inkişafı dayanıqlı xarakter almışdır. 2010-2011-ci illərdə ÜDM-in artım tempi əvvəlki illərə nisbətən 2 dəfədən çox artmışdır və məhz keçid dövrünün sona çatdığı ildə qeyri-neft sahələrinin əsas makroiqtisadi xarakteristikası ondan ibarət olmuşdur ki, artıq ÜDM-in tərkibində struktur dəyişiklikləri baş verərək neft sektoru öz yerini tədricən qeyri-neft sektoruna verməyə başlamışdır. Xüsusilə 2011-ci ildə qeyri-neft sahələrinin və ölkə regionlarının inkişafında, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsində, investisiya, biznes, eləcə də sahibkarlıq mühitinin əlverişlilik

dərəcəsinin artırılmasında, regional infrastrukturun təkmilləşdirilməsində, beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsində və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində xüsusi nailiyyətlər əldə edilmişdir. Postneft erası dövrünün ssenarisinin yaranması dövründə, daha doğrusu 2010-2011-ci illərdə qeyri-neft sektorunun ÜDM-dəki xüsusi çəkisi 45-46 faiz təşkil etmişdir. Bizim tədqiqatımızın mühüm aspekti isə son 6 il ərzində qeyri-neft sahələrinin inkişafının makroiqtisadi xarakteristikalarını təhlil etməkdən ibarətdir.

2012-ci ildən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun ÜDM-dəki xüsusi çəkisi artıq neft sektoruna(ənənəvi sektora) nəzərən daha çox paya sahib olmağa başlamışdır ki bu halı müsbət bir irəliləyiş kimi xarakterizə etmək mümkündür. Burada vacib olan nüanslar ondan ibarətdir ki, modern dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının neftdən asılılığının minimuma endirilməsi, iqtisadi modernizasiya və sənayeləşmə siyasəti nəticəsində iqtisadiyyatda keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsi və ən əsası postneft dövrünə keçidin bünövrəsinin qoyulması məsələsində atılan addımlar bu vaxtdan etibarən daha da sürətləndirilmişdir.

2012-ci ildə ÜDM-in həcmi 2011-ci ilə nisbətən 2,23%, qeyri neft sektorunun artımı isə əvvəlki ilə nəzərən təqribən 10%-ə qədər olmuşdur. Bu dövrdə ən maraqlı məqam ondan ibarət idi ki, iqtisadiyyatın neft sektorunda geriləmə müşahidə olunmuşdur. Bunun əsas səbəbi ölkəmizin qeyri-neft sahələrinin diversifikasiyasını ön plana çəkməsi və neftdən gələn gəlirlərin qeyd edilən sektorun inkişafına yönəldilməsi istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlərin özünü büruzə verməsi prosesi idi. 2012-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sahələrində istehsal olunan əlavə dəyərin miqdarı təxminən 28.573,8 milyon manat olmuşdur ki bunun da 56-57 %-i nəqliyyat və rabitə, tikinti, ticarət və kənd təsərrüfatının payına düşmüşdür. Sənayenin qeyri-neft bölməsində isə 6.601,3 milyon manat dəyərində istehsal olunan məhsul ümumilikdə ölkə sənayesinin 5-də bir hissəsini təşkil etməklə yanaşı əvvəlki ilin göstəricilərinə nisbətən 2,7% artımla qeyri-neft sektorunda xüsusi çəkiyə malik

olmuşdur. Aşağıdakı cədvəldə 2012-2017-ci illər, eləcə də 2018-ci ilin yanvar ayı ərzində istehsal olunan ÜDM, neft və qeyri-neft məhsullarının həcmi, habelə adı çəkilən sektorların ÜDM-dəki çəkisi əks olunmuşdur.

Cədvəl 2.1.

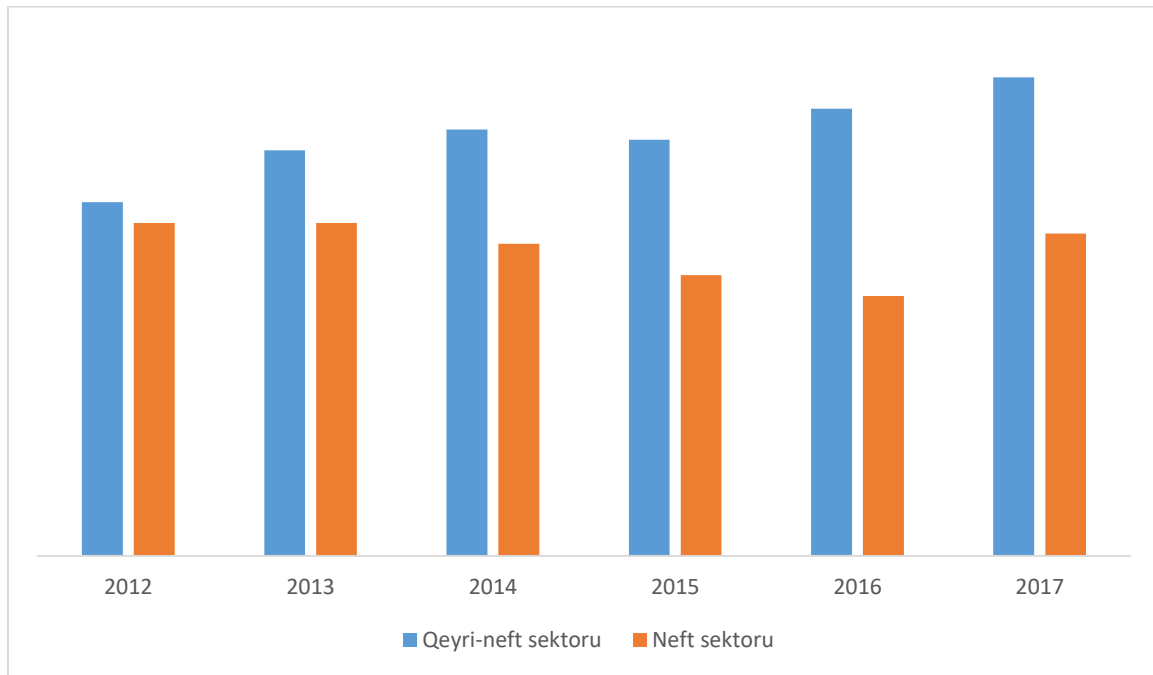
İqtisadiyyatda ÜDM-in, neft və qeyri-neft sektorlarının dəyəri(mln manatla) və bu sektorların ÜDM-dəki çəkisi(%-lə).

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018(yanvar)
ÜDM(mi lyon manatla)	53.995,0	57.703,0	58.992,0	54.443,0	60.123,0	70.135,1	6.049,5
Neft sektoru	25.520,1	25.043,8	23.006,4	22.263,2	20.441,9	26.090,8	2.770,7
Qeyri- neft sektoru	28.474,9	32.659,2	35.985,6	32.179,8	39.681,1	44.044,3	3.278,8
Neft sektorunu n ÜDM- dəki çəkisi(%- lə)	47,3	43,4	39	37,3	34,3	37,2	45,8
Qeyri- neft sektorunu n ÜDM- dəki çəkisi(%- lə)	52,7	56,6	61	62,7	65,7	62,8	54,2

Qeyd: Cədvəl 2.1 ARDSK-nın statistik məlumatları əsasında magistrın özü tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəldən də göründüyü kimi, 2012-ci ildən 2014-cü ilədək qeyri neft sektorunun sıçrayışlı artım tempi müşahidə olunmasına baxmayaraq, 2014-cü ildən etibarən həm ÜDM-də, həm də iqtisadiyyatın neft və qeyri-neft sahələrində bunun əksi baş vermişdir. Dünya bazarında neft qiymətlərinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi, qlobal maliyyə böhranı və bu kimi xarici iqtisadi təhlükələr ölkə iqtisadiyyatına təsirsiz ötüşə bilməzdi. Lakin istənilən halda bütün bu mənfi meyillərin təsirinin minimuma endirilməsi istiqamətində atılan addımlar öz bəhrəsini verdi. 2013 və 2014-cü illərdə

qeyri-neft sahələrinin artım tempi əvvəlki dövrə nəzərən müvafiq olaraq 10,2 və 7,5 % olmuşdur. Diqqət çəkən məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, qeyri-neft sektorunun həm özünün, həm də müxtəlif bölmələrinin ÜDM-dəki həcmi SSRİ dağılmamışdan öncə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün xarakterik olan rəqəmlərlə eyniləşməsidir. Aşağıdakı şəkildə neft və qeyri-neft sektorlarının ÜDM-dəki çəkisinin 2012-2017-ci illər üzrə dəyişməsi əks etdirilmişdir.

Şəkil 2.1. Neft və qeyri-neft sektorunun ÜDM-dəki çəkisinin dəyişmə tempi.

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi
(www.economy.gov.az)

2015-ci ildə 54,443 milyon manat dəyərində məhsul istehsal olunmuşdur ki, bu da əvvəlki ilə nəzərən az olmaqla yanaşı, manatın devalvasiyası nəticəsində bir növ bazar dəyərinin birdən-birə aşağı düşməsi ilə nəticələnmişdir. ÜDM-nin ümumi həcmində geriləmə baş verməsinə rəğmən onun artım tempi 1,2% təşkil etmişdir. 2016-cı il isə əvvəlki ildə olduğu kimi ÜDM-in dəyişmə tendensiyası sabit qalaraq həcmnin bir qədər çoxalmasına gətirib çıxarmışdır. 2016-cı ilin üçüncü rübünün yekunlarına əsasən qeyri-neft sahələrində istehsal olunan məhsulun bazar dəyəri 29 milyard manat olmuşdur və bu sektorun dəyişməsi hesabat ilinə nəzərən geriləmə ilə

müşahidə olunmuşdur. Azərbaycan iqtisadiyyatının yeni bir inkişaf və yüksəliş mərhələsi hesab edilən postneft erası dövründə qeyri-neft sektorunun əsas makroiqtisadi xarakteristikası artıq qeyd edilən sektorun ÜDM-dəki xüsusi çəkisinin yalnız kəmiyyət cəhətdən deyil, eləcə də keyfiyyət cəhətdən artması prosesinin müşahidə olunmağa başlamasıdır. Neftdən sonrakı mərhələnin ikinci ilində, yəni 2017-ci ildə qeyri-neft sektorunda istehsal olunan məhsul 44 milyard manat dəyərində olmaqla bərabər ÜDM-dəki xüsusi çəkisi 63 faizə qədər yüksəlmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2017-ci ilin yekunları barədə statistik məlumatlara əsasən bu ildə 2016-cı ilə nəzərən qeyri-neft sahələrində olan artım 12,5 % olmuşdur. 2017-ci il Azərbaycan iqtisadiyyatında stabilləşmə və inkişaf, makroiqtisadi sabitlik, yeni inkişaf mərhələsinin sütunlarının yaradılması və kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi ili kimi xarakterizə edilir və bu heç də təsadüf deyil. Belə ki, bütün bunların nəticəsində 2018-ci ilin yanvar ayında hesabat ilinin müvafiq dövrü ilə müqayisədə ÜDM 2%, qeyri-neft sektoru 3,9%, adambaşına düşən ÜDM 1,1%, qeyri-neft sənayesi isə 8,8 faiz artmışdır. Qeyd edilən mərhələdə ÜDM istehsalı təqribən 6 milyard manat dəyərində olmuşdur ki, onun da 53 faizi qeyri-neft sahələrinin payına düşür.

Qloballaşma tendensiylərinin müşahidə olunduğu şəraitdə iqtisadiyyatı güclü inkişaf etmiş ölkələrin yürütdüyü iqtisadi siyasətin əsas faktorlarından biri də müxtəlif sahələrə yatırılan əsas kapitalın həcmi və onun iqtisadi inkişafa verdiyi töhfələr hesab olunur. Modern dünyada Azərbaycan Respublikası tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi tədbirlərin mühüm məqsədlərindən biri iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoruna xarici və daxili investisiyaların yönəldilməsi üçün əlverişli şərait yaratmaqdır və bu tədbirlər artıq öz nəticəsini verməkdədir. Postneft dövründə ölkəmizdə qeyri-neft sahələrinin inkişafının əsas makroiqtisadi xarakteristikalarından biri də bu sektora yönəldilən investisiyaların illər üzrə dəyişməsidir. Aşağıdakı cədvəldə 2012-2017-ci illər üzrə ümumilikdə iqtisadiyyata, eləcə də onun neft və qeyri-neft bölmələri üzrə əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmi göstərilmişdir.

Cədvəl 2.2.

Azərbaycan iqtisadiyyatına, neft və qeyri-neft sektorları üzrə əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmi(mln manat) və həmin sektorlar üzrə çəkisi(%-lə).

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İnvestisiyaların həcmi(milyon manatla)	15.338,5	17.872,1	17.615,8	15.957,0	14.903,4	15.550,8
Neft sektoru üzrə	3,648	4.824,8	5.964,2	7.160,7	8.617,4	8.448,6
Qeyri-neft sektoru üzrə	11.690,5	13.047,3	11.651,6	8.796,3	6.286,0	7.102,2
Neft sektoru üzrə(%-lə)	23,8	26,9	33,9	44,9	57,8	54,3
Qeyri-neft sektoru üzrə(%-lə)	76,2	73,1	66,1	55,1	42,2	45,7

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistikası Komitəsi (www.stat.gov.az)

Cədvəldə göstərilənlərə əsasən söyləyə bilərik ki son 6-7 il ərzində qeyri-neft sahələrinə yönəldilən investisiyaların həcmi 2013-ci ildə pik səviyyədə olmuşdur. Sonrakı dövrdən etibarən həm ümumilikdə iqtisadiyyata, həm də qeyri-neft sektoruna yönəldilən investisiyaların həcmində azalma meylləri müşahidə olunmağa başlamışdır. Bunun əsas səbəbləri həmin ərəfələrdə 2 dəfə dalbadal manatın devalvasiyası nəticəsində ölkədə maliyyə dayanıqlılığının nisbətən pozulması, milli valyutamıza olan inamın azalması, fəzi dərəcəsinin yüksək olması, inflyasiya proseslərinin əvvəlki illərə nəzərən daha da çoxalması və risk səviyyəsinin artması hesab edilir. 2012-ci ildə qeyri-neft bölməsinə yönəldilən kapitalın həcmi 2011-ci ildən 24% çox olmaqla bərabər bu kapitalın 76%-i yerli investorların payına düşmüşdür. 2013-cü ildə iqtisadiyyatın qeyri-neft sahələrinə yatırılan investisiyaların dəyəri təqribən 13,5 milyard manat olmuşdur ki bu sərmayənin 85 faizini Fransa,

Rusiya, ABŞ, Türkiyə, Norveç və Yaponiya investorlarının yatırımları təşkil etmişdir. 2014-cü ildən başlayaraq iqtisadiyyatın neft sektorunun inkişafına yönəldilən investisiyaların miqdarı artmağa, qeyri-neft sahələri üzrə isə azalmağa başlamış və bu tendensiya 2016-cı ilin sonunadək davam etmişdir. Ölkədə olan maliyyə dayanıqsızlığı ilə bərabər dünya bazarında neft qiymətlərinin kəskin sürətdə aşağı düşməsi və global maliyyə böhranı bu prosesi daha da sürətləndirmişdir. Qeyri-neft sahələrinə yönəldilən sərmayənin miqdarı 2014-cü ildə 11,5, 2015-ci ildə 8,8, 2016-cı ildə isə 6,3 milyard manat təşkil etmişdir. 2014-cü ildə Azərbaycanda “Sənaye ili” elan edilməsi, investisiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi, 2016-cı ildən etibarən ölkəmizin postneft dövrünə qədəm qoyması və digər amillər qeyri-neft sahələrinə yönəldilən investisiyaların həcmının 2017-ci ildən etibarən artması ilə nəticələndi. 2017-ci ilin statistik göstəricilərinə əsasən qeyri-neft sahələrinə qoyulan sərmayənin miqdarı 7,1 milyard manatı bir qədər üstələmişdir ki, bu hesabat ili ilə müqayisədə 14% çoxdur və ümumi investisiyaların tərkibindəki xüsusi çəkisi 46 faizə yaxındır. 2018-ci ilin yanvar ayında ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyaların həcmi 961 milyon manat olmaqla bərabər bu sərmayənin 48,7 faizi qeyri-neft bölməsinin payına düşmüşdür.

Müasir şəraitdə Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sahələrinin əsas makroiqtisadi xarakteristikalarından biri də bu sektorun ixracdakı payının illər üzrə dəyişməsi tendensiyasıdır. Bildiyimiz kimi uzun müddət ölkə iqtisadiyyatının tədiyyə balansında ixrac olunan məhsullarda xam neft və neft məhsulları böyük çəkiyə malik olmuşdur. Buna baxmayaraq keçid dövrünün başa çatdığı ildən başlayaraq ixracın strukturunda mühüm dəyişikliklər baş verərək qeyri-neft məhsullarının ixracdakı payı artmağa, neft məhsullarının payı isə azalmağa başladı. 2011-ci ildə qeyri-neft sektorunun xüsusi çəkisi 7, 2012-ci ildə 8, 2013-cü ildə 10, 2014-cü ildə 12, 2015-ci ildə 15, 2016-cı ildə 18, 2017-ci ildə isə 21 faiz təşkil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki qeyri-neft sektorunun ixracdakı payında olan spesifik xüsusiyyət bu sektorda istehsal olunan məhsulların getdikcə keyfiyyət dəyişikliklərinə daha çox məruz qalmasıdır. Postneft dövründə Azərbaycanın həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin əsas

prioriteti neftdən asılılığın tamamilə yox edilməsidir və getdikcə bu istiqamətdə müəyyən uğurlar əldə edilməkdədir.

Tədqiqatımızın bu bölməsində son 6-7 il ərzində Azərbaycanda qeyri-neft bölməsinin müasir inkişafının əsas makroiqtisadi xarakteristikaları barədə təhlil aparılmışdır. Son nəticə olaraq qeyri-neft sahələrinin ÜDM-dəki xüsusi çəkisi, ixracdakı payı və bu sahələrə yönəldilən investisiyaların miqdarını müasir dövrdə müəyyən qədər qənaətbəxş hesab etmək olar. Davos İqtisadi Forumunun hazırladığı “Qlobal Rəqabətliklik 2017” hesabatında Azərbaycanın 51, 2017-ci ildə hazırlanan “Sənayedə Rəqabətqabiliyyətliliyin Müqayisəli Təhlili” hesabatında isə 54-cü yeri tutması bunları deməyə əsas verir. Lakin bu faktı mütləq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan lazım olan iqtisadi siyasəti vaxtında yerinə yetirməyib və təqribən 10 il gecikib. İstənilən halda orta və uzunmüddətli perspektivdə ölkəmizdə qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün lazım olan iqtisadi mühit və potensial mövcuddur.

2.2. Qeyri-neft sahələrinin struktur təhlili və onların inkişafının xarakterik cəhətləri.

Tədqiqatımızın əvvəlki bölməsində hal-hazırkı şəraitdə qeyri-neft sahələrinin inkişafının əsas makroiqtisadi xarakteristikalarından söhbət açmışdıq. Bu bölmədə isə qeyri-neft sektorunun struktur təhlili, yəni ayrı-ayrı bölmələrinin inkişafının xarakterik cəhətləri barədə araşdırma aparacayıq. Əvvəlcə 2012-ci ildən sonra qeyri-neft sahələrinin ÜDM-də yaratdığı əlavə dəyərin strukturunu(faizlə) təhlil edək. Aşağıdakı cədvəldə qeyd edilən məsələ haqqında məlumat əks etdirilmişdir.

Cədvəl 2.3.

Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sahələrinin ÜDM-də yaratdığı əlavə dəyərin strukturu(%-lə).

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Kənd, meşə və						

balıqçılıq təsərrüfatları	9,8	9,4	9,2	9,0	9,0	9,4
Qeyri-neft sənayesi	8,8	8,2	8,4	8,1	7,7	6,9
Tikinti	17,5	20,9	20,7	17,6	14,8	13,9
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	3,2	3,4	3,6	3,9	4,2	4,1
Ticarət: nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	23,1	20,9	25,9	22,2	27,3	27,7
İnformasiya və rabitə	3,3	3,1	3,0	2,9	2,7	2,8
Sosial və digər xidmətlər	26,2	25,0	20,9	27,9	25,4	26,0
Məhsula və idxala xalis vergilər(qeyri- neft sektoru üzrə)	8,1	9,1	8,3	8,4	8,9	9,2

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi
(www.economy.gov.az)

Cədvəldəki məlumatlardan aydın olur ki, qeyri-neft sektorunun tikinti, nəqliyyat, ticarət və qismən aqrar sahələri ÜDM-in tərkibində daha çox əlavə dəyər yaratmışdır. İqtisadi diversifikasiya siyasətinin prioritet sahələri kənd təsərrüfatı, turizm, İKT hesab edilir. 2012-ci ilin statistik göstəricilərinə əsasən ölkə iqtisadiyyatında 4,8 milyard manat dəyərində məhsul istehsal olunmuşdur və bu hesabat iliyə müqayisədə 6 faiz daha çox idi. İqtisadiyyatda baş verən keyfiyyət və struktur dəyişiklikləri aqrar sferaya da təsirsiz ötüşmədi. Belə ki, modernləşmə və

sənayeləşmə siyasətinin nəticəsində adı çəkilən sektorda ekstensiv istehsal üsulundan intensiv istehsal üsuluna keçidin əsası qoyulmuşdur.

Bildiyimiz kimi Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra aqrar sahənin və sahibkarlığın inkişafına mane olan əsas problemlər ölkə iqtisadiyyatında inhisarların mövcud olması və xarici məhsulların milli bazarda hökmran mövqeyə malik olmasıyla əlaqədar idi. Lakin daha sonralar bu problemlərin həlli istiqamətində atılan addımlar, qəbul edilən qanunlar, proqramlar və onların icrası son 6-7 il ərzində aqrar bölmənin inkişafında yeni xarakterik cəhətlər ortaya çıxarmışdır. Müasir dövrdə ölkəmizdə aqrar məhsulların ən mühüm spesifik xüsusiyyəti dünya bazarında rəqabətə dözə bilməsi, Rusiya, Türkiyə, eləcə də İran kimi dövlətlərdən ekoloji cəhətdən daha təmiz məhsulların istehsalı və neftdən sonrakı inkişaf mərhələsində daxili tələbatın yerli istehsal hesabına ödənilməsidir. Bundan əlavə keçid dövrünün başa çatdığı andan etibarən ölkəmiz tərəfindən xarici və yerli investorlar üçün əlverişli şəraitin daha da yaxşılaşdırılması və regionlarda aqrar bölmənin inkişafına cəlb edilməsi 2012-ci ildə əsas kapitalla yönəldilən vəsaitlərin 4%-nin(təxminən 0,5 milyard manat) kənd təsərrüfatının inkişafı üçün sərf edilməsinə gətirib çıxarmışdır. 2013-cü ildən etibarən Azərbaycanda yeni kənd təsərrüfatı müəssisələri yaradılmağa başlandı. Belə müəssisələrin özəlliyi ondan ibarət idi ki, xarici sahibkarlarla yerli sahibkarlar və biznes adamları birgə müəssisələr yaradırdılar. Misal üçün çayçılığın inkişafı üçün Türkiyənin "Beta", "Sara" və BƏƏ-nin "İntersun" şirkətləri ilə Bakı, Lənkəran, və Masallı çay fabriklərinin əsasında müştərək müəssisələr yaradılmışdır. Xaçmaz, Masallı və Quba konserv zavodlarının yenidən qurulması üçün İsveçin "Tetra-Pak" şirkətindən avadanlıqlar alınmışdır. ABŞ-ın "Reynolds" və Türkiyənin "Star" şirkətləri ilə Bakı Tütün Kombinatı arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən birgə müəssisə təşkil edilmişdir.

2014 və 2015-ci illərdə aqrar bölmədə istehsal edilən məhsulun dəyəri müvafiq olaraq 5,2 və 5,7 milyard manat olması ilə yanaşı bu sahəyə yönəldilən investisiyalar əsas kapitalla yönəldilən vəsaitlərin 1,8 və 2,5 faizini təşkil etmişdir. 2015-ci ildə

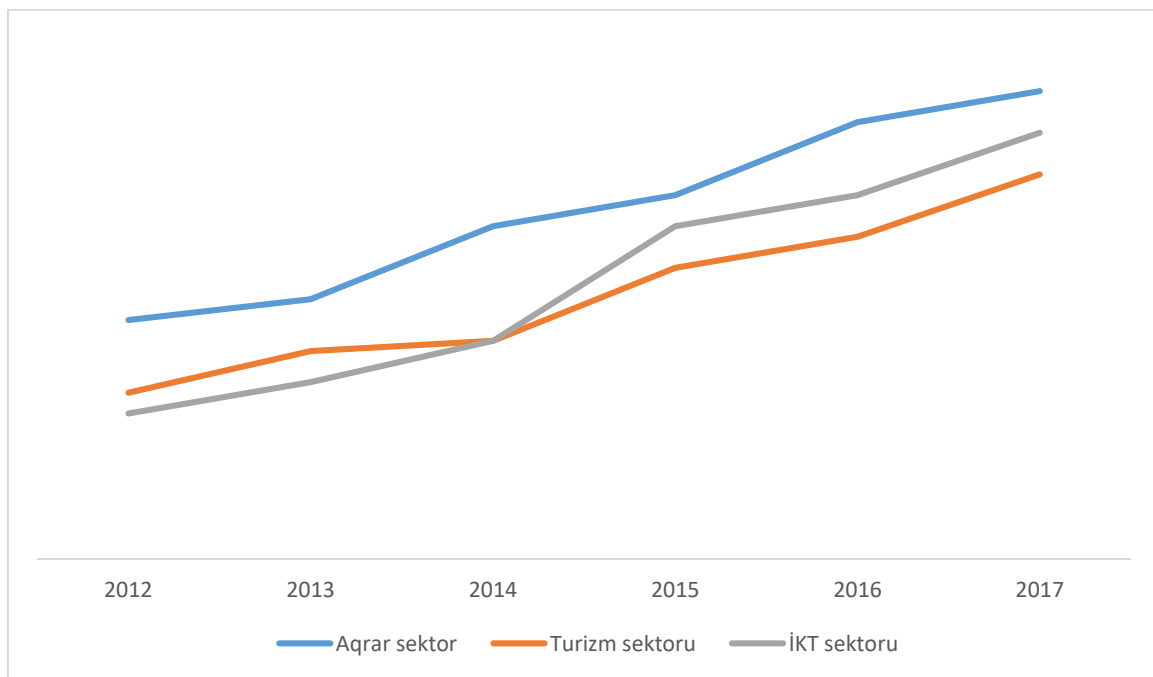
Azərbaycanda “Kənd təsərrüfatı” ili elan edilməsi nəticəsində aqrar sektorun inkişafına yeni təkan verilmiş, onun modernləşməsi siyasəti daha da sürətləndirilmiş, yeni və modern mülkiyyət münasibətləri yaradılmış və elektron kənd təsərrüfatı sistemi formalaşdırılmağa başlanılmışdır. Sahibkarlara edilən güzəştlərinin sayı artırılaraq kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal edən hüquqi şəxslər bütün vergilərdən azad edilmişdir, istisna olaraq yalnız torpaq vergisi ödəmək onlar üçün məcburi olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Neftdən sonrakı mərhələdə ixrac potensialının artırılması, həmçinin ərzaq təhlükəsizliyinin tam təmin edilməsi məqsədi ilə regionlarda modern fermer müəssisələri və aqroparklar yaradılmaqdadır. 2016-cı ildə ölkə iqtisadiyyatının aqrar sektorunda 5.635,4 milyon manat dəyərində məhsul istehsal olunmuşdur və bu məhsulların təqribən 54 faizini heyvandarlıq, 46 faizini isə bitkiçilik məhsulları təşkil edib. 2015-ci ilə nəzərən 2016-cı ildə kənd təsərrüfatında 2,75 faiz daha çox məhsul istehsal edilmişdir, eləcə də ümumilikdə iqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların 253,1 milyon manatı adı çəkilən sahənin inkişaf etdirilməsi üçün istifadə edilmişdir. 2017-ci ilin yekunlarına əsasən demək olar ki, artıq Azərbaycan aqrar ölkədən aqrar-sənaye ölkəsinə keçmişdir və kənd təsərrüfatının inkişafının xarakterik cəhəti bu sahədə istehsal edilən məhsulların dünya, habelə Avropa bazarlarına çıxış əldə edərək ölkə iqtisadiyyatına qənaətbəxş hesab ediləcək dərəcədə gəlir gətirməsidir.

2017-ci ildə Azərbaycanın meşəçilik müəssisələrində istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin dəyəri 15,8 milyon manat olmuşdur, balıqçılıq müəssisələri və digər şəxslərin ovladığı balığın miqdarı 78,4 min ton, dəyəri isə 206,3 milyon manat təşkil etmişdir.

Bir sıra regional nəqliyyat dəhlizlərinin və magistralın Azərbaycan ərazisindən keçməsi, ölkəmizin yerləşdiyi əlverişli geosiyasi və geoiqtisadi mövqe və bunu kimi bir neçə səbəb son illər respublikamızda nəqliyyatın sürətli tərəqqisinə gətirib çıxarmışdır. Mərkəzi Asiya ölkələrinin öz neft-qaz məhsullarını Avropa bazarına çıxarmaq üçün Azərbaycan ərazisində olan boru kəmərlərindən istifadəsi, Ələtdə

Azad Ticarət Zonasının yaradılması bu sahəyə gələn gəlirlərin miqdarını artırmışdır. 2013-cü ildə bu gəlir 1,9 milyon manat olmuşdursa, 2017-ci ildə artaraq 3,26 milyon manata çatmışdır. Nəqliyyat sektorunda yük və sərnişin daşımaların miqdarı 2016-cı il ilə müqayisədə 2017-ci ildə 0,8% çoxalmışdır. 2018-ci ilin yanvar ayında nəqliyyat sahəsində 17 milyon ton yük, 144 milyon nəfər sərnişin daşınması həyata keçirilmişdir.

Tədqiqatımızın əvvəlində qeyd etdiyimiz ki müasir şəraitdə iqtisadiyyatın diversifikasiyası və qeyri-neft sektorunun inkişafında prioritet sahələrdən biri də turizmdir. Hal-hazırkı şəraitdə turizm Azərbaycanda yüksələn tempə inkişaf etməkdədir. Ölkəmizdə rəqabətqabiliyyətli turizm bazarı formalaşdırılmış, turizm infrastrukturun maddi-texniki və regional bazası daha da yaxşılaşdırılmış və ölkə regionlarında turizmin inkişafı üçün yerli büdcələrə verilən vəsaitin miqdarı artırılmışdır. 21-ci əsrin ikinci onilliyindən başlayaraq Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun turizm bölməsi keyfiyyət və kəmiyyət baxımından özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Aşağıdakı şəkildə 2012-2017-ci illər üzrə Aqrar, Turizm və İKT sektorlarının ümumi inkişaf tendensiyası əks etdirilmişdir.

Şəkil 2.2. Azərbaycanda aqrar, turizm və İKT sektorlarının ümumi inkişaf tendensiyası.

Qeyd: Şəkil 2.2. ARİN və ARDSK-nın statistik məlumatları əsasında magistrın özü tərəfindən hazırlanmışdır.

Son illər Azərbaycanın yüksək sosial-iqtisadi inkişafı, ölkəmizin bir neçə böyük idman yarışına ev sahibliyi etməsi və başqa səbəblər nəticəsində xarici turistlərin respublikamıza olan marağı ildən ilə artmaqdadır. 2011-ci ildə Azərbaycanda “Turizm ili” elan edilməsi nəticəsində mövcud hüquqi normativ baza daha da təkmilləşdirilmiş, regionlarda elm və təhsil tədbirləri həyata keçirilmiş və potensial turizm zonalarının inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atılmağa başlanmışdır. Aşağıdakı cədvəldə 2012-2017-ci illər ərzində ölkə iqtisadiyyatında turizmin inkişafının bəzi göstəriciləri öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 2.4.

Azərbaycanda turizmin inkişaf göstəriciləri.

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ölkəyə gələn və ölkədən gedən turistlərin sayı(nəfər)	102438	92879	91207	62873	52876	51395
Turizmin ÜDM-dəki payı (%)	1,7	1,8	2,0	2,1	2,3	2,4
Turizm müəssisələrinin sayı(ədəd)	134	138	146	156	162	170
Turizmdən gələn gəlirin miqdarı(min manat)	27.315,6	29.532,4	31.308,2	36.476,9	36.759,3	37.963,7

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi(www.stat.gov.az)

Cədvəldəki məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, turizmdən ölkə iqtisadiyyatına gələn gəlir ilbəil artmaqdadır. Həqiqətən də qloballaşma şəraitində ilin istənilən fəslində xarici turistlərin sayı azalmır və bu turizm sektorunun əsas özəlliklərindən biridir. Statistik göstəricilərə əsasən Azərbaycanda turizm göstəriciləri 2003-2010-cu illər ərzində 2-3 dəfə, 2011-2017-ci illər ərzində isə təqribən 3,5 dəfə artmışdır. 2012-ci ildə Azərbaycanın paytaxtında keçirilən “ Eurovision” musiqi yarışması ölkəyə külli miqdarda turist axınının gəlməsi prosesinin başlanğıcı hesab edilməlidir. Daha sonralar ölkəmizin “Birinci Avropa Olimpiya Oyunları”na və “Dördüncü İslam Həmrəyliyi Oyunları”na ev sahibliyi etməsi, eləcə də “Formula 1” yarışlarının ardıcıl beş il Azərbaycanda keçirilməsinin nəzərdə tutulması bu prosesi daha da sürətləndirdi. Statistikaya əsasən 2016 və 2017-ci illərdə ölkə ərazisinə rekord sayda turist gəlmişdir. Belə ki, bu rəqəm müvafiq olaraq 2 milyon 175 min 627 və 2 milyon 198 min 237 nəfər olmuşdur. Qlobal turizm reytingində Azərbaycan 2011-2012-ci illərdə 53-cü, 2013-2014-cü illərdə 38-ci, 2015-2016-cı illərdə 34-cü və ən nəhayət 2017-ci ilin sonlarında 32-ci pilləyə qədər yüksəlmişdir.

İnformasiya Cəmiyyətində iqtisadi inkişafa töhfə verə biləcək sahələrdən biri də İKT sektorudur. Son illər Azərbaycanda İKT-nin inkişaf etdirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi məlumata görə İKT sektorunda 2012-2013-cü illərdə 18-19%, 2014-2015-ci illərdə 24%, 2016-cı ildə 26,4%, 2017-ci ildə isə 28%-ə yaxın artım və inkişaf qeydə alınmışdır. Statistik rəqəmlərə əsasən, 2017-ci ildə informasiya və rabitə təşkilatları əhaliyə və müxtəlif müəssisələrə 1,8 milyard manatlıq xidmət göstərmişlər və qazanılan gəlirin özəl sektora düşən payı 84% təşkil etmişdir. Ölkəmizin İKT sahəsində əldə etdiyi ən böyük uğur 2012-ci ildə hazırlanması prosesi başa çatdırılan ilk telekommunikasiya peykinin “Azerspace-1”in 8 fevral 2013-cü il tarixində orbitə buraxılmasıdır. İkinci peykimiz olacaq “Azerspace-2”nin 2018-ci ilin aprel ayının sonlarında kosmosa çıxarılması nəzərdə tutulur. “Qlobal Information Technologies 2016-2017” hesabatına əsasən, Azərbaycan “Şəbəkə Hazırlığı İndeksi”ndə reyting sıralamasında 142 ölkə arasında 58-ci yerdə mövqe tutmuşdur. “Measuring the Information Society

- 2017”nin statistik göstəricilərinə görə ölkəmiz “İKT İnkişaf indeksi”nə əsasən 163 ölkə arasında 56-cı pillədə qərarlaşmışdır. İKT bölməsi ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədar olan insan kapitalının inkişafında da bir çox irəliləyişlərə nail olunmuşdur. Belə ki, bu istiqamətdə bir çox qanunlar və strategiyalar qüvvəyə minmiş, əhalinin intellektual potensialından səmərəli istifadə olunmuş, insan kapitalına külli miqdarda investisiyalar yatırılmışdır bütün bunlar artıq öz nəticəsini vermişdir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan “İnsan İnkişafı İndeksi”nə görə 2010 ildə 67-ci pillədə, 2017-ci ildə isə 54-cü yerdə qərarlaşmışdır. Azərbaycanda qədim tarixi ənənələrə malik olan rabitənin inkişafında da müsbət artım və irəliləyişlərə nail olunmuşdur. 2012-ci illə müqayisədə 2017-ci ildə rabitə sektoruna yönəldilən investisiyaların miqdarı 3 dəfəyədək artaraq 247 milyon manat təşkil etmişdir. Ölkəmizdə mobil rabitə bazarında 3 mobil operator “Azercell”, “Bakcell” və “Nar mobile” fəaliyyət göstərir ki, Azərbaycan dövləti xalqa keyfiyyətli xidmət göstərilməsi məqsədilə onların fəaliyyətini tənzimləyir. Qeyd edək ki, rabitə sahəsində hazırkı şəraitdə olan problemlərdən birincisi müvafiq sahədə olan infrastruktur obyektlərinin 60-65 faizin paytaxt ərazisində yerləşməsidir.

Son illər Azərbaycanda sürətli artım tendensiyası ilə davamlı inkişaf edən qeyri-neft sektorunun bölmələrindən biri də tikinti sahəsidir. Əgər 2012-ci ildə bu sektorda görülmə işlərin ümumi həcmi 8.176,1 milyon manat olmuşdursa ardıcıl olaraq 2013-cü ildə 8.254,8, 2014-cü ildə 8.398,6, 2015-ci ildə 8.579,4, 2016-cı ildə 9.367,5, 2017-ci ildə isə 9.748,1 milyon manat dəyərində olmuşdur. 2012-2017-ci illər ərzində tikinti sahəsinə yönəldilən investisiyaların həcmi 96 milyard manat dəyərində qiymətləndirilir. 2013-2014-cü illərdə bu sahəyə investorların marağının qismən azalmasının əsas səbəbi ölkəmizdə maliyyənin-qeyri-stabil durumu, inflyasiya və faiz dərəcəsinin yüksək olması göstərilir. Hazırkı şəraitdə dövlətin gənc ailələrə sosial mənzillər verməsi istiqamətində görülmə tədbirlər, eləcə də qonşu dövlətlərin əhalisinin yaşayış binalarına maraq göstərməsi bu sektorda canlanmaya və investorların tikinti sahəsinə marağının artmasına gətirib çıxarmışdır.

2012-2017-ci illər üzrə qeyri-neft sənayesinin əsas sahələrində, eləcə də ticarət və xidmət sferasında istehsal olunan məhsul və xidmətlərin dəyəri aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 2.5.

İqtisadiyyatda qeyri-neft sənaye sahələri, eləcə də ticarət və xidmət sahələrində istehsal olunan məhsul və xidmətlərin dəyəri(mln manatla).

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Maşınqayırma	349,6	365,4	402,7	457,8	496,1	518,3
Metallurgiya	341,8	376,4	414,0	432,1	457,0	488,7
Kimya	304,9	316,4	327,5	350,2	368,6	391,7
Elektron avadanlıqlar	201,3	213,8	217,0	231,7	249,5	264,6
Elektrik enerjisi	1.796,7	1.807,8	1.820,0	1.837,5	1.849,2	1.857,4
Su təchizatı və emalı	209,8	221,6	232,3	256,7	279,4	298,9
Ticarət və xidmət	4.107,8	4.564,1	4.987,2	5.483,9	5.962,3	6.570,5

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi(www.economy.gov.az)

Maşınqayırma sənayesində 2017-ci ildə təxminən 518 milyon manat dəyərində məhsul istehsal olunmuşdur ki, bu da 2016-cı ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 4,6% daha çox idi və onların emal sənayesindəki xüsusi çəkisi 6,2% təşkil etmişdir. Müasir dövrdə bu sənaye sahəsinin əsas inkişaf xüsusiyyətləri ETT-nin qismən tətbiqi, regionlarda maşınqayırma müəssisələrinin yaradılması, ekoloji normalara riayət olunması və hesab edilir. Metallurgiya sahəsində göstərilən xidmətlərin və istehsal olunan məhsulların ümumi dəyəri 2017-ci ildə 489 milyon manata yaxın olmuşdur. Məhz ixracyönümlü metallurgiya məhsullarının həvəsləndirilməsi, təhlillər nəticəsində yeni yataqların müəyyənləşdirilməsi, qiymətli metalların keyfiyyətinin yüksəldilməsi və müasir texnologiyalardan istifadə hesabına 2012-2017-ci illərdə 45% artım qeydə alınmışdır. Kimya sektorunda 2016-cı ildə istehsal olunan

məhsulların 4,7%-i, 2017-ci ildəkilərin isə 5,1%-i emal sənayesinin payına düşüb və sonuncu ildə 392 milyon dəyərində əmtəə istehsalı reallaşdırılmışdır. Hesabat ilinə nəzərən olan artımın 7,5% həcmində olmasının əsas səbəbləri ölkədə kimya sənaye parklarının formalaşdırılması, müvafiq sahənin idxaldan asılılıq dərəcəsinin azaldılması, əmtəələrin istehsal çeşidinin təkmilləşdirilməsi, texnoloji yeniliklərdən istifadə məsələləri sayılır. 2017-ci ildə Azərbaycanda təqribən 265 milyon manat dəyərində kompüter, elektron və elektrik avadanlıqları hazırlanmışdır ki, bu da həmin ildə emal sənayesinin 3,4%-i demək idi. İKT-nin inkişafı birbaşa olaraq bu sahədə istehsal olunan məhsulların dəyərinin və miqdarının artmasına səbəb olan əsas faktordur. Ölkəmizdə qeyri-neft sənayesində xüsusi çəkiyə malik olan bölmələrdən biri də elektrik enerjisi sənayesidir. 2016-cı ildə bu sahədə istehsal olunan məhsulların və əhaliyə göstərilən xidmətlərin miqdarı 1,85 milyard manat olduğu halda 2017-ci ildə bu rəqəm 1,86 milyarda çatmışdır. Bərpa olunan və alternativ enerji növlərindən istifadə, istehsal obyektlərinin restrukturizasiya edilməsi, sahibkarlığın energetika sahəsinə inteqrasiyası və enerjinin ötürülməsində itkilərin azaldılması hal-hazırkı şəraitdə adı çəkilən bölmənin inkişafının əsas xarakterik cəhətləridir. Su təchizatı və emalı sahəsində olan təsərrüfat obyektləri tərəfindən hazırlanan əmtəələrin və göstərilən xidmətlərin 2017-ci ildəki dəyəri əvvəlki ilə nisbətən təxminən 7,6% çoxalmışdır ki, bütün bunların 74,2%-ni dövlət, qalanını isə özəl bölmə reallaşdırmışdır.

Ticarət və xidmət sferası ÜDM-də 2012-ci ildə 6,8, 2013 və 2014-cü illərdə uyğun olaraq 7,2 və 8%, 2015-ci ildə 10,2, 2016-da 11,4 və nəhayət 2017-ci ildə 11,7 faiz çəkiyə malik əlavə dəyər yaratmışdır. 2017-ci ilin yekunlarına əsasən adı çəkilən sektorda 2,57 milyard manatlıq məhsul istehsal edilmişdir və bu 2016-cı il ilə müqayisədə 10,2 faiz daha artıq olub. Əsas kapitalla yönəldilən vəsaitin 0,31%-i, yəni 29,9 milyon manatı ticarət xidmət sektoruna sərf edilib (2017-ci il üzrə).

2016-cı ilin statistik və iqtisadi yekunlarına əsasən ölkə iqtisadiyyatının yüngül və yeyinti sənaye sahələrində ardıcıl olaraq 337,5 və 3.464,6 milyon manat dəyərində,

2017-ci ilin son göstəricilərinə görə isə 342,7 və 3.578,9 milyon manatlıq əmtəə və xidmətlər reallaşdırılmışdır. Bu sahələrin müasir inkişaf xüsusiyyətlərinə nümunə olaraq yeyinti sənayesində ixracın və istehsalın çoxaldılmasının həvəsləndirilməsini, toxuculuq və xalçaçılıq məhsullarının xarici bazarda tez satılması xüsusiyyətini nəzərə alan dövlətin bu bölmələrin inkişafının diqqət mərkəzində saxlamasını, daxili bazarın qorunması üçün antidempinq siyasətinin həyata keçirilməsini, aqrar bölməyə birbaşa təsir edən yüngül sənaye növlərinin tərəqqisinin stimullaşdırılmasını və bu kimi başqa amilləri aid etmək olar.

2.3. Qeyri-neft sahələrinin inkişafının mövcud normativ hüquqi və qanunvericilik bazası.

Azərbaycan Respublikasında təxminən son 18 ildir ki, qeyri-neft sektorunun inkişafı, o cümlədən iqtisadiyyatın və ixrac potensialının diversifikasiya mexanizminin formalaşdırılması prosesinə müsbət təsir göstərən 25-dən çox proqram, qanun, habelə hüquqi normativ aktlar qəbul edərək onları reallaşdırmışdır. Qəbul edilən qanunların müəyyən qismi, misal üçün, kiçik və orta sahibkarlığa dövlət dəstəyi, XİZ-in formalaşdırılması, maliyyə sektoru üzrə sənaye bölmələrinin yaradılması, aqrar sferada çalışanlara müəyyən müddətli subsidiya, subvensiya və müxtəlif vergilərdən azad etmə istiqamətində qəbul edilən qanunlar iqtisadi diversifikasiyanın bünövrəsini formalaşdırmaq üçün vacib sayıla bilər. Digər qanunlar isə dövlətin sırf olaraq şaxələndirmə hədəfi kimi müəyyənləşdirdiyi konkret sahələrin inkişaf etdirilməsinə yönəldilib və onlar sektorial, eləcə də klasterial əhəmiyyətə malikdirlər. Buraya rabitə, çayçılıq, energetika, turizm, taxılçılıq, üzümçülük və bu kimi digər sahələrin inkişafı istiqamətində qəbul edilən qanunları aid etmək olar. Baxmayaraq ki, ümumilikdə iqtisadiyyatın, habelə qeyri-neft sektorunun inkişafının mövcud hüquqi normativ bazasında olan qanunverici sənədlərin əksəriyyəti 2000-ci illərdən sonrakı dövrə təsadüf edir, Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən 21-ci əsrin başlanğıcınadək bu istiqamətdə bir neçə islahat həyata keçirməklə yanaşı mühüm qanunlar da qəbul etmişdir. 1992-ci ildə

qəbul edilmiş “Xarici İnvestisiyaların qorunması” haqqında, 1995-ci ildən qüvvəyə minmiş “İnvestisiya fəaliyyəti” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunları, , “Torpaq islahatı” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, həmçinin digər qanunverici aktlar və hüquqi normativlər o dövr üçün ən mühüm qanunverici sənədlər kimi qiymətləndirilə bilər.

2002-2005-ci illəri əhatə edən “Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nda ümumilikdə qeyri-neft sektorunun şaxələndirilməsinə yönəldilmiş 3 mühüm prioriteti sezmək mümkündür: 1) ETT-nin ən son nailiyyətlərinin kimya sənayəsinə tətbiq edilməsi; 2) Kiçik və orta təsərrüfat müəssisələrində istehsal olunan məhsulların kəmiyyət və keyfiyyətinin artırılması vasitəsilə ixrac potensialının genişləndirilməsi və onun stimullaşdırılması; 3) Regionlarda maliyyə-kredit institutları və aqroservislər şəbəkəsinin əhatə dairəsinin daha da genişləndirilməsi, həmçinin sənətkarlığın inkişaf etdirilməsi nəticəsində regional tərəqqiyə nail olunması.

“Aqrar bölmənin inkişafına dair Dövlət proqramı(2002-2006-cı illər üzrə)”nda aqrar bölmənin inkişafı, bu sahədə istehsal olunan məhsulların rəqabətqabiliyyətinin artırılması, yerli tələbatın daxili istehsal tərəfindən ödənilməsi, ölkə regionlarının spesifik iqtisadiyyat bölmələrinin yenidən dirçəldilməsi, ixracyönümlü sektorlara güzəştlərin tətbiq edilməsi əsas məqsədlər sırasına daxil idi.

2002-2005-ci illər üzrə “Turizmin inkişafına aid Dövlət Proqramı”nın əsas hədəfləri Azərbaycanda rəqabətqabiliyyətli turizm bazarının formalaşdırılması, turizm potensialından effektiv istifadə, turizm sektoruna investisiyaların cəlb edilməsi, turizmin regional infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, xarici turistlərin ölkəyə gəlişini rahatlaşdırmaq üçün gömrük, viza və başqa qaydaların asanlaşdırılması olmuşdur.

“İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarının inkişafı üzrə Milli Strategiya(2003-2012-ci illər üzrə)”da qarşıya qoyulmuş başlıca məqsədlər Azərbaycanın demokratik tərəqqisinin təmin edilməsi üçün İKT-dən iqtisadiyyatın

bütün sahələrində daha çox istifadə edilməsi və ölkəmizin informasiya cəmiyyətinə keçməsinin təşkil edilməsi məsələləri idi. Eyni zamanda, bu qanunverici sənəddə Azərbaycanın intellektual və sosial-iqtisadi potensialının gücləndirilməsi, biliklərə əsaslanan rəqabətə dözümlü informasiya iqtisadiyyatının formalaşdırılması, regionlarda telekommunikasiya qovşaqlarının və rabitə infrastrukturunun yenidən qurulması, elektron iqtisadiyyatın yaradılması vacib vəzifələr olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu bölmədə qeyri-neft sektorunun inkişafı və şaxələndirilməsinə təkan verə bilən tədbirlər sırasına İKT-nin qeyri-neft sahələrində, habelə özəl bölmədə kütləvi şəkildə tətbiq edilməsi, sənaye üzrə İKT-nin restrukturizasiya olunması, eləcə də istehsal edilən məhsul və xidmətlərin ixrac potensialının yüksəldilməsi istiqamətləri daxildir.

2003-2005-ci illər üçün “Azərbaycanda yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı” çərçivəsində regionların və qeyri-neft sahələrindən 3-nün inkişaf etdirilməsi yerinə yetirilməli olan iqtisadi tədbirlərin ən mühüm prioritetləri kimi xarakterizə edilmişdir və onlara aiddir: 1) Energetika sahəsinin davamlı inkişafı naminə alternativ enerji mənbələrindən istifadə sisteminin formalaşdırılması və bu sahədə istehsal miqyasının çoxaldılması; 2) Kənd təsərrüfatında istehsalçılara güzəştli vergilərin təşkil edilməsi ilə sahibkarlığın inkişafı və təşviqi, ölkə regionlarında maliyyə durumunun yaxşılaşdırılması və göstərilən maliyyə xidmətlərinin artırılması, ətraf mühitin mühafizəsinin və torpaqların keyfiyyətinin daha da yaxşılaşdırılması; 3) Turizm sektoru ilə əlaqədar birinci dərəcəli istiqamət kimi dövlətin və özəl bölmənin maliyyəsi hesabına regional turizmin tərəqqisi və bu baxımdan dövlətin iqtisadi siyasətinin effektiv şəkildə qarşılıqlı surətdə əlaqələndirilməsi.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı(2004-2008-ci illər üzrə)”nda müvafiq dövr ərzində müxtəlif regionlarda dayanıqlı iqtisadi inkişafa təkan verən faktorlar, bununlar əlaqədar olaraq dövlətin iqtisadi siyasətinin və qayğısının mühüm prioritetləri müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycanın ayrı-ayrı regionlarında olan iqtisadi potensialdan düzgün şəkildə

istifadə edilməsi nəticəsində iqtisadiyyatın müxtəlif bölmələrinin davamlı inkişafına, məşğulluq dərəcəsinin artırılmasına, istehsal təsərrüfatlarının fəaliyyətinin çoxaldılmasına, sahibkarlara əlverişli şərait yaratmaq vasitəsi ilə ölkə əhalisinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və iqtisadiyyatın stabil və davamlı tərəqqisinin təmin olunmasına, o cümlədən qeyri-neft sənayesinin inkişafına və regional tarazlığa müvəffəq olmaq bu proqramın öndəgedən hədəfləri idi. Qeyd olunan hədəflərə nail olmaq üçün reallaşdırılması nəzərdə tutulan tədbirlər:

- iqtisadi resurslardan daha səmərəli istifadə olunması;
- regionların tərəqqisi üçün lazımi infrastrukturun formalaşdırılması və yenidən qurulması;
- təsərrüfat dövrüyyəsindən çıxmış istehsal müəssisələrinin bərpası və yenilərinin formalaşdırılması;
- aqrar sferada islahatların yeni mərhələsinin başlanılması, bu istiqamətdə regionlarda kənd təsərrüfatında çalışan şəxslərə və fermerlərə dəstək göstərilərək ayrı-ayrı xidmət mərkəzləri formalaşdırmaq, texniki avadanlıqlarla təminatı yüksəltmək və başqa vacib tədbirləri reallaşdırmaq;
- regionların investisiya potensialından səmərəli yararlanmaq üçün sərmayədarlara əlverişli biznes və sahibkarlıq mühitinin yaradılması;
- kommunal xidmətlərin və əhalinin məişət şəraitinin keyfiyyətinin artırılması;
- iş yerlərinin açılması və yenidən yaradılması üçün biznesmenlərin həvəsləndirilməsi və stimullaşdırılması;

“Yanacaq-energetika kompleksinin inkişafına dair Dövlət Proqramı(2005-2015-ci illər üzrə)”nda reallaşdırılması nəzərdə tutulan tədbirlərə neft-qaz sektorundan başqa vacib enerji sahəsi hesab edilən İES-lərin miqdarının çoxaldılması, alternativ enerji növlərindən istifadə nəticəsində elektroenergetika sənayesinin inkişaf etdirilməsi, ölkə əhalisinin fasiləsiz enerji ilə təminatı prosesinin təkmilləşdirilməsi, eləcə də enerji idxalına son qoyaraq daxili tələbatın yerli istehsal hesabına ödənilməsi və bir

sıra xarici ölkələrə, xüsusilə İran və Türkiyəyə energetika məhsullarının ixracı aid edilirdi.

“Neft və qaz gəlirlərinin 2005-2025-ci illərdə idarə olunmasına dair uzunmüddətli strategiya”ya əsasən dövlət neft-qaz sektorundan gələn gəlirləri Azərbaycan iqtisadiyyatının neft-qaz bölməsindən kənar sahələrinin, iqtisadi-coğrafi rayonların, infrastruktur obyektlərinin və sahibkarlığın inkişafı istiqamətində, intellektual baza və texnoloji səviyyənin artırılmasına və “qara qızıl”ın insan kapitalına çevrilməsi proseslərinin reallaşdırılmasına sərf etməlidir. Bununla bərabər, bu strategiya 20 il müddətində müvafiq sektordan gələn maliyyənin xərclənməsinin vacib qaydalarını və ortamüddətli istifadə dərəcəsini müəyyənləşdirir.

“Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsinə aid Dövlət Proqramı(2007-2010-cu illər ərzində)”nda 7 vacib prioritet fərqləndirilib: 1) Kredit institutlarının regionlarda formalaşdırılması və inkişafı; 2) Azərbaycanın ixrac potensialı barədə tədqiqat işlərinin aparılması və ixracata məlumat-məsləhət köməyi edən təşkilatların yaradılması; 3) ETT-nin ən son nailiyyətlərinin ölkəyə gətirilməsinin həvəsləndirilməsi istiqamətində vergi və gömrük məəcəlləsində lazımi güzəştlərin tətbiqi; 4) Kənd təsərrüfatında istehsal edilən məhsulların satışını asanlaşdırmaq üçün yarmarkaların təşkili və kooperasiyaların təkmilləşdirilməsi; 5) İnzibati rayonlarda, əsasən də kənd yerlərində turizm sektoru üzrə infrastrukturun yaxşılaşdırılması; 6) Xarici və yerli sərmayədarları iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş regionlara istiqamətləndirmək üçün onlara xüsusi güzəştlərin və imtiyazların verilməsi; 7) məhsuldarlığı çoxaltmaq üçün ayrı-ayrı bölgələrdə toxumçuluq müəssisələrinin yaradılması, bu istiqamətdə kəndli-fermer təsərrüfatlarının hökumət tərəfindən tam təmini[20 səh 15].

2008-2015-ci illəri əhatə edən “Yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf üzrə Dövlət Proqramı”nın əsas hədəflərindən birincisi qeyri-neft sahələrinin inkişafı nəticəsində ölkədə dayanıqlı iqtisadi tərəqqinin təmin edilməsidir. Proqrama əsasən, bərpa olunan və alternativ enerji növləri hesabına aqrar və energetika sektorlarının,

həmçinin turizm sahəsinin davamlı inkişafı qeyri-neft sektorunun şaxələndirilməsinin dərinləşdirilməsi istiqamətində ən vacib bölmələrdir.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” birinci regional proqramın davamı olaraq qəbul edilmişdir. Bu proqramda reallaşdırılması vacib olan tədbirlər sırasına iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, ixrac və innovasiya yönümlü qeyri-neft bölmələrinin inkişafı, regional disproporsiyaların tam olaraq aradan qaldırılması və dayanıqlı sosial-iqtisadi tərəqqi dövrünə keçid prosesinin sürətləndirilməsi və həyat səviyyəsinin dünya standartlarına uyğunlaşdırılması daxildir. Dövlət proqramında bir neçə vəzifənin reallaşdırılması planlaşdırılırdı ki, həmin vəzifələrə aiddir:

- Azərbaycanın təbii və əmək resurlarından, həmçinin potensialından daha effektiv şəkildə yararlanaraq qeyri-neft sahələrinin dinamik inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması
- regional infrastrukturun təkmilləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin sürətinin artırılması
- iqtisadiyyatın qeyri-neft bölmələrinə xarici və yerli kapitalın cəlb edilməsi işinin ardıcıl şəkildə davamı
- ixracyönümlü və innovation məhsul yaradan istehsalçıların həvəsləndirilməsi, sahibkarlar üçün iqtisadi mühitin keyfiyyətinin yüksəldilməsi
- məşğulluğun artırılması və yoxsulluğun minimuma endirilməsi istiqamətində reallaşdırılan məsələlərin bütün regionlara yayılmasının təşkili
- modern infrastruktur layihələrinin hazırlanması və beynəlxalq standartlara cavab verən obyektlərin sayının artırılması

“Turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı(2010-2014-cü illər üzrə)”nda ölkəmizdə güclü sosial-iqtisadi və ekoloji prinsiplərə cavab verə bilən modern turizm sektorunun yaradılması və onun Azərbaycan iqtisadiyyatının vacib inkişaf sütunlarından biri olması kimi məsələlər mühüm məqsəd olaraq göstərilmişdir. Sənədə əsasən, müvafiq dövrdə görülmək vacib işlər kimi rekreasiya, turizm

bölgələrində və tarixi-memarlıq, o cümlədən mədəni abidələrin qorunduğu ərazilərdə müasir infrastrukturun formalaşdırılması, turizmin yay-qış, kənd, idman və ekoloji növlərinin inkişaf etdirilməsi, potensial turizm ərazilərinə sərmayələrin cəlb olunması və bu sektorda kiçik və orta sahibkarlığın tətbiqi seçilmişdir.

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında birmənalı olaraq iqtisadiyyatın sahəvi və regional infrastrukturunun yaxşılaşdırılması, ölkə iqtisadiyyatına neftdən gələn gəlirlərin miqdarından qeyri-asılı olaraq digər sahələrin yüksək artım tempinə nail olmaq və ixrac potensialını genişləndirmək istiqamətində əsaslı islahatların reallaşdırılması vacib vəzifələr olaraq qeyd edilmişdir. Eyni zamanda Konsepsiyada kimya sənayesi və neft-qaz sektorunun modernləşdirilməsi, qeyri-neft sektorunun diversifikasiyası və inkişaf etdirilməsi, habelə investisiyaların və xarici ticarətin strukturunun müasirləşdirilməsi prioritet tədbirlər kimi xarakterizə edilmişdir.

“Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”sının əsas istiqamətləri iqtisadiyyatın qeyri-neft bölməsinin inkişafı, ÜDM-in və dövlət büdcəsinin tərkibində təbii ehtiyatların rolunun azaldılması və qeyri-neft sektorunun çəkisinin artırılması, innovasiya yönümlü və rəqabətqabiliyyətli milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması, insan kapitalına kütləvi şəkildə investisiyaların yatırılması və modern diversifikasiya mexanizminin formalaşdırılmasıdır.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” bir növ qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq baxımından 3-cü prosesin hüquqi normativ bazasını təşkil edir və özündən əvvəlki proqramların icrası zamanı reallaşdırılan tədbirlərin davam etdirilməsi məsələlərinin tənzimlənməsini, həmçinin yeni, həyata keçirilməli olan spesifik və müasir islahatları özündə əks etdirir. Bu proqramın vacib məqsədləri qeyri-neft sahələrinin inkişafı və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsindən əlavə, regionların inkişaf səviyyəsinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, maliyyənin dayanıqlılıq və inkişaf dərəcəsinin yüksək

səviyyəyə çatdırılması, innovasion və rəqabətqabiliyyətli, eləcə də ixrac yönümlü məhsulların istehsalı naminə sahibkarların stimullaşdırılması, regional proqramlar çərçivəsində həyata keçirilən iqtisadi islahatların təkmilləşdirilməsi hesab edilir.

Azərbaycanda dayanıqlı sosial-iqtisadi tərəqqi nəticəsində inklüziv və rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşdırılması, əhəlinin sosial rifahının yüksəldilməsi, qloballaşma tendensiyalarına əks reaksiya verərək külli miqdarda kapitalın cəlbi, tam azad rəqabətin şəraitinin təmin edilməsi, dünya bazarına maneəsiz çıxış və insan kapitalının əsas amilə çevrilməsi, ölkə iqtisadiyyatının beynəlxalq reytinginin gücləndirilməsi və respublikamızın gəliri yüksək olan ölkələr sırasında yer alması məqsədilə Azərbaycanda “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsi” adlı qanunverici sənəd qəbul edilmişdir ki, bu sənədin tərkibinə iqtisadiyyatın 11 sahəsi üzrə bütövlükdə 12 yol xəritəsi daxildir. Bu sənəd hazırlanarkən Azərbaycan iqtisadiyyatı hərtərəfli şəkildə analiz edilmiş, hazırkı vəziyyətin SWOT təhlili aparılmış, qlobal meyillər nəzərə alınmış və iqtisadiyyatın hansı sektorlarına nə qədər kapital yatırılmalı olduğu məsələsinə aydınlıq gətirilmişdir. Yol xəritələrinə əsasən, gələcəkdə Azərbaycanda fiskal və monetar siyasətin uzlaşdırılmış şəkildə reallaşdırılması, xüsusilə KOS-un inkişafı, həmçinin özəl sektorun iqtisadiyyatın “onurğa sütunu”na çevrilməsi nəzərdə tutulur və hazırkı şəraitdə bu istiqamətdə lazımi tədbirlər ardıcıl və sistemli şəkildə həyata keçirilməkdədir.

Qanunlar, strategiyalar, dövlət proqramları və digər hüquqi normativ aktların kompleks təhlilindən belə nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycan dövləti qeyri-neft sektorunun diversifikasiyasına aşağıda qeyd olunanların sayəsində müvəffəq olmaq fikrindədir:

- qeyri-neft sahələrində idxal məhsullarını əvəz edən əmtəə istehsalçılarının sayının artırılması
- qeyri-neft sektoru üzrə ixrac olunan məhsulların istehsalının çoxaldılması və bu sektorda ixracın şaxələndirilməsinin təşkili

- regional tərəqqinin təmin olunması və regionlararası tarazlığın yaradılması
- müasir istehsal texnologiyalarının və İKT-nin iqtisadiyyata tətbiqi nəticəsində yüksək keyfiyyətli, rəqabətədözümlü və innovation ixrac məhsullarının istehsalı, o cümlədən insan kapitalının inkişafı.

III FƏSİL. QEYRİ-NEFT SAHƏLƏRİNİN DİVERSİFİKASIYASI MEXANİZMLƏRİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.

3.1. Qeyri-neft sahələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması və ixrac yönümlü milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasının normativ hüquqi və qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

Azərbaycan iqtisadiyyatının hazırkı mərhələsində tezliklə çatılması nəzərdə tutulan iqtisadi və sosial hədəflərə nail olmaq üçün beynəlxalq miqyasda rəqabətə dözən və səmərəli fəaliyyət göstərən iqtisadi sistemin yaradılması əsas şərt hesab edilir. Keçmiş və modern təcrübəyə əsasən söyləmək olar ki, bu cür sistem sadəcə olaraq sahibkar fəallığına əsaslanan və azad rəqabət şərtləri ilə inkişaf edən bazar proseslərini özündə əks etdirən iqtisadi mexanizmin mövcudluğu şəraitində mümkün ola bilər. Bununla yanaşı, sosial və iqtisadi sferalarda dayanıqlı artım tempinin təmin edilməsi hazırkı şərtlərə əsasən tənzimləmə formalarının müasir tələblərə uyğun şəkildə yenidən formalaşdırılmasını və qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsini, habelə əsas qloballaşma istiqamətlərinin və meyllərinin nəzərə alınmasını tələb edir. Respublikamızda bazar prinsiplərinə əsaslanan iqtisadi münasibətlərin yaranması vəziyyətində idarəetmə və tənzimlənmənin əsas funksiyaları makroiqtisadi qeyri-sabitliyə yol verilməməsi, Azərbaycanda işgüzar biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması və azad rəqabətin təmini, xarici və yerli investisiyalar üçün münbit şəraitin formalaşdırılması, iqtisadiyyatın restrukturizasiya edilməsi istiqamətində tənzimləmə işlərinin reallaşdırılması, investisiya yatırımları və böyük ölçülü infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, eləcə də ölkə əhalisinin sosial müdafiəsinin faydalı təşkili məsələləri hesab edilir.

Rəqabətqabiliyyətli milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması üçün makroiqtisadi siyasətin effektivliyi artırılmalı, maliyyə sabitliyinə nail olmaq istiqamətində optimal və səmərəli makro-fiskal əhatə yaradılmalı və uyğun monetar siyasət aparılmalıdır. Qeyd edilən siyasətin birinci mərhələsində inflyasiya templərinə nəzarət, başqa makroiqtisadi məqsədlərə nail olunması və onlara adekvat şəkildə tənzimlənmə

alətlərindən istifadə, ikinci mərhələsində isə maliyyə sahəsində sabilliyin əldə olunması, həmçinin bu sektorda risklərə və fəallığa nəzarət edə bilən mexanizmin yaradılması işləri həyata keçirilməlidir. Bununla bərabər, monetar siyasətin institusional-hüquqi əsası təkmilləşdirilməli və əhalinin pula olan tələbatıyla iqtisadiyyatdakı pul təklifi arasındakı tarazlığın qorunması məsələsinə xüsusi diqqət edilməlidir. Ümumilikdə, rəqabətqabiliyyətliyin formalaşdırılması və artırılması üçün bu sahədə modern qanunvericilik bazasının yaradılması, rəqabət siyasətində islahatların həyata keçirilməsi, yerli və xarici investorların hüquqi müdafiəsi sisteminin daha da yaxşılaşdırılması və onlara yaradılan şəraitin cəlbədiciliyinin çoxaldılması atılması vacib olan ilk addımlardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, rəqabətqabiliyyətliyin artırılması istiqamətləri və imkanları haqqında danışarkən ölkə iqtisadiyyatında olan idxal-ixrac prosesləri zamanı yaranan subyektiv problemlərin yox edilməsi, xarici ticarət əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi və daha da sadələşdirilməsi kimi reallaşdırılması əhəmiyyətli olan işlərin aktuallığını nəzərə çatdırmaq lazımdır. Ölkə sahibkarlarının istehsal etdiyi məhsulların dünya bazarına çıxarıla bilməsi və onların rəqabətqabiliyyətliyinin çoxaldılması istiqamətində dövlət tərəfindən göstərilən qayğı artırılması, həmin sahibkarların ixrac potensialını yüksəltmək naminə təşviqediciliyi layihə və tədbirlər reallaşdırılmalı, KOS subyektlərinin ölkə tərəfindən imtiyazlı kreditlərlə etibarlılıq və təminat dərəcəsi yüksəldilməli, eləcə də ölkə bazarında olan haqsız rəqabətin qarşısını almaq üçün dünya təcrübəsinə əsasən məqbul hesab edilən antidempinq siyasəti yürüdülməli və başqa mühafizəkar tənzimlənmə prosesləri həyata keçirilməlidir. Sadaladığımız tədbirlərin ardı olaraq və həmin tədbirlərə uyğun şəkildə rəqabətqabiliyyətliyin çoxaldılması istiqamətlərindən daha biri kimi miqrasiya və gömrük proseslərinin təkmilləşdirilməsi, eləcə də sərmayədarları daxili bazarlara girməkdən çəkindirən vasitələrin minimuma endirilməsi istiqamətində müvafiq orqanlar tərəfindən zəruri layihələrin yaradılması və tətbiq edilməsi, ölkəmizin ÜTT-yə üzv olaraq qəbul olunması naminə bu təşkilatın ticarət prinsiplərinə və beynəlxalq ticarət qaydalarına müvafiq islahatların həyata

keçirilməsi, həmçinin qüvvəyə minən qanunların modern ticarət tələblərinə uyğunlaşdırılması və s.-ni qeyd etmək olar. Ardıcıl və sistemli şəkildə görülməli tədbirlər nəticə etibarıyla ölkə müəssisələrinin və ümumilikdə Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlı tərəqqisində yeni səhifə açmış olar.

Bütün bunlarla bərabər, sığorta ödəmələrinin və vergilərin strukturunun, habelə gömrük rüsumlarının və dərəcələrinin optimallaşdırılması üçün reallaşdırılacaq işlər sahibkarlığın inkişafına əlverişli şəraitin formalaşdırılmasına xidmət göstərməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması və təkmil rəqabət şəraitinin yaradılması üçün Azərbaycan iqtisadiyyatında inhisarlaşma dərəcəsi azaldılmalı, ələlxüs istehlak bazarında bununla bağlı müvafiq işlər həyata keçirilməli, antiinhisar haqqında olan qanunvericilik təkmil formaya salınmalı, istehlakçı hüquqlarının mühafizəsi işi artırılmalı, məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinə faydalı nəzarət sistemləri formalaşdırılmalı, o cümlədən sertifikatlaşdırma mexanizmi, həmçinin milli standartlar yenilənməli və daha da təkmilləşdirilməlidir. Qeyd edək ki, müasir şəraitdə Azərbaycanda iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoru üzrə rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması istiqamətlərinə yuxarıda sadaladıqlarımızla yanaşı bunlar da aid edilə bilər:

- Poçt-əmanət, bank və elektron ödəniş sistemlərinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, bu sahələr üzrə istehlakçı hüquqlarının mühafizəsinin artırılması, qiymətli kağızlar və fond bazarlarının institusional inkişaf dərəcəsinin çoxaldılması;
- Alternativ enerji mənbələrinin dövrüyyəyə cəld edilməsi üçün həvəsləndirici işlərin reallaşdırılması, elmi-texniki və kadr potensialının yaxşılaşdırılması, qeyri-neft sahələrinin davamlı tərəqqisinə şərait yaradan istehsal və sosial, eləcə də bazar infrastrukturunun formalaşdırılması;
- Respublika regionlarında və ölkənin ayrı-ayrı bölgələrində keyfiyyətə modern tələblərə cavab verən müəssisələrin yaradılması və yeni yaradılan müəssisələrdə innovasiya texnologiyalardan, eləcə də ETT-nin ən son

nailiyyətlərindən istifadə edilməsi üçün dövlətin həvəsləndirici tədbirlər reallaşdırması;

- Azərbaycanın iqtisadi rayonlarında ənənvi istehsal bölmələrinin ixrac potensialının artırılması, kadr hazırlanması prosesində yapon modelindən istifadə, turizm sektorunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, aqrar sahədə intensiv inkişaf üsuluna keçidin tam olaraq təmin olunması;
- İnnovativ inkişaf modeli və “Bilik iqtisadiyyatı”nın formalaşdırılması üçün elmi tədqiqat işlərinə çəkilən xərclərin çoxaldılması, innovasiya aktivliyinin artırılması, innovativ və modern sahibkarlıq növlərinin inkişafına əlverişli şəraitin yaradılması, bir sıra elmi mərkəzlərin, tədqiqat müəssisələrinin, sənaye və innovasiya şəhərciklərinin formalaşdırılması və digərləri.

Hər bir dövlətin iqtisadi siyasətində ilkin məqsədlərə və hədəflərə, eləcə də iqtisadi prioritetlərə nail olmaq üçün həmin dövlətin qanunvericilik bazası işlək, dayanıqlı və etibarlı olmalıdır. İqtisadi sistemlər, normativ hüquqi aktlar, ümumi qanunvericilik bazası, ayrı-ayrı sahələr üzrə qəbul olunan qanunlar, habelə prinsip və qaydalar olmadan iqtisadi siyasətin prioritet növlərinin inkişaf etdirilməsi, hər hansı bölmənin problemlərinin araşdırılması və onların öyrənilməsi mümkün deyil. Hələ, ötən əsrin 90-cı illərində Azərbaycanda neft strategiyasının həyata keçirildiyi ilk dövrlərdən başlayaraq tədricən qeyri-neft sektorunun prioritet sahələri üzrə hüquqi normativ aktlar hazırlanaraq nəzərdən keçirilmiş və daha sonralar onların qəbul olunması işləri sürətləndirilmişdir. Əlbəttə ki, ən çox diqqət yetirilən məqam rəqabətqabiliyyətli və ixracyönümlü milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması, eləcə də qeyri-neft sahələrinin ixrac qabiliyyətinin və potensialının yüksəldilməsi istiqamətində qanunvericilik bazasının yaradılması, habelə zəruri hallarda onun tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi idi. Qloballaşma tendensiyalarının müşahidə olunduğu şəraitdə müvafiq sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi işləri aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilməlidir:

- Beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın dərinləşməsinə və xarici ölkələrlə münasibətlərin genişləndirilməsinə səbəb olmalı;
- Yerli ticarətçi və biznesmenlərin dünya bazarına çıxış imkanlarına mane olan baryerlərin minimuma endirilməsi və subyektiv müdaxilələrə uyğun mexanizmlərin yaradılmasını təmin etməli;
- İxracın stimullaşdırılması və həvəsləndirilməsi, ixrac proseslərinin sadələşdirilməsi, eləcə də qeyri-neft sahələrinin inkişafına şərait yaradan dövlət qayğısı sistemlərinin formalaşdırılması istiqamətində tənzimlənmə mexanizmini daha da təkmilləşdirməli;
- Xarici və yerli sərmayədarların hüquqi müdafiəsini təmin edərək onların fəaliyyətinə nəzarət funksiyasını özündə əks etdirməli, ayrı-ayrı nəzarətedici təşkilatların və dövlət nümayəndələrinin ixracda payı olan sahibkarların fəaliyyətinə əsassız və qanunsuz şəkildə müdaxilələr etməsinə şərait yaratmamalı;
- Azərbaycan iqtisadiyyatına yatırılan kapitalın və ölkəyə gətirilən ETT-nin ən son nailiyyətlərinin beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında qorunması və investisiyaların toxunulmazlığı qaydalarına riayət edilməsi məsələlərini nəzərə almalı;
- İxracı inkişaf etdirməli, eləcə də qeyri-neft sektorunun ixrac imkanlarının çoxaldılması naminə dövlət qayğısı sistemlərinin, maliyyə dəstəklərinin, daxili kapital yatırımlarının, həmçinin dotasiya, subsidiya, subvensiya və s. maliyyə-kredit, büdcə alətlərinin tətbiq olunması istiqamətində qanunvericilik bazasını daha da yaxşılaşdırmalıdır və s[2 səh 73-74].

Bildiyimiz kimi Azərbaycanda ümumən iqtisadiyyatın və onun tərkibində qeyri-neft sektorunun inkişafı, eləcə də iqtisadiyyata xeyli miqdarda kapital cəlb edilməsi məqsədilə hələ müstəqilliyin ilk illərində iki mühüm qanun, yəni “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” və “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları qəbul edilmişdir. Təxminən 20 illik müddət ərzində bu qanunlarda hər hansı bir dəyişiklik edilməməsinə baxmayaraq, onlarda hər

hansı bir çatışmazlıq hiss edilmirdi və ölkə iqtisadiyyatının inkişafında bu qanunların özünəməxsus rolu var idi. Lakin qloballaşma meyillərinin müşahidə olunduğu vəziyyətdə, transmilli korporasiyaların milli iqtisadiyyatlara nüfuz etməsi hallarının geniş vüsət alması şəraitində, eləcə də xarici investisiyaların iqtisadi inkişafda rolunun artması səbəbiylə “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” qanuna bir sıra əlavə və dəyişikliklər edərək onun təkmilləşdirilməsi prosesi həyata keçirilmişdir. Belə ki, kapital yatırmış sərmayədarların hüquqi mühafizəsi, kapitalın cəld edildiyi bölmələrdə yerli subyektlərlə xarici investorlar arasında bağlanmış müqavilə şərtlərinə riayət edilməsinə dair dövlət nəzarət sistemi və tənzimlənmə mexanizmləri müəyyən edilmişdir.

Xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunması, sərmayədarların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti “İnvestisiya fəaliyyətinin təşviqi üzrə əlavə tədbirlər haqqında” sərəncam imzalamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ixracyönümlü milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması istiqamətində qanunvericilik bazasının yaxşılaşdırılması və tənzimlənmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilk növbədə Azərbaycanın xammal və mineral sərvətlərindən daha faydalı istifadə edilməsinə, modern rəqabətqabiliyyətli ixracyönümlü məhsul növlərinin çoxaldılmasına, ixracın həvəsləndirilməsinə və genişləndirilməsinə, ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatında investisiya fəallığının artırılmasına, qeyri-neft sahələrinin tərəqqisinin sürətləndirilməsinə, eləcə də onların ixrac qabiliyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsinə imkan yaratmaqla bərabər, bu prosedurların hüquqi normativ əsaslarının işləkliyi və etibarlılığına olduqca müsbət təsir göstərir. 1997-ci il 24 iyun tarixində xarici ticarətin daha azad formada həyata keçirilməsi məqsədilə imzalanan Fərmanın təkmil variantı olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti “Azərbaycan Respublikasına idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi haqqında” sərəncam imzalamışdır. Bununla əvvəlki qanunvericiliyə bir sıra düzəliş və əlavələr edilmiş, ixrac prosesləri xeyli sadələşərək onun effektivliyi çoxalmış və tədiyyə balansında müsbət irəliləyişlərə nail olunmuşdur. Hal-hazırkı şəraitdə Azərbaycanın iqtisadi siyasəti aşkarcasına qeyri-neft sahələri üzrə ixracın

həvəsləndirilməsinə dövlət qayğısının artdığını, nəzərdə tutulan tədbirlərin kompleks şəkildə həyata keçirildiyini özündə əks etdirir. Bunun əsas səbəbi “2011-2013-cü illər üzrə qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasına dair tədbirlər planı”nda nəzərdə tutulan işlərin sistemli şəkildə reallaşdırılması və hal-hazırda da bu işlərin davam etdirilməsi hesab olunur ki, onlara aşağıdakılar aiddir:

- İdxal-ixrac fəaliyyəti bölməsi üzrə daha münbit şəraitin formalaşdırılması, həmin sahədə tənzimlənmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi və müasir hüquqi normativ layihələrin yaradılması;
- Hüquqi sənədlərə düzəliş və əlavələrin edilməsi, ixrac proseslərinin sadələşdirilməsi, eləcə də gömrük sahəsi üzrə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi;
- İxrac prosesi zamanı xidmət və məhsulların sığortalanması sisteminin yaxşılaşdırılması, onların kreditləşdirilməsi istiqamətində mexanizmlərin formalaşdırılması;
- Bəzi yarımfabrikat və xammalların ixracının həvəsləndirilməsi və onların tam məhsul istehsalınadək stimullaşdırılması, həmçinin AZPROMO-(Azərbaycanda İnvestisiyaların və İxracın Təşviqi Fondu)nun fəaliyyətinin müasir dünya təcrübəsinə uyğunlaşdırılması;
- Azad ticarət zonalarının və sənaye klasterlərinin yaradılması, idxal-ixrac əməliyyatlarını kompleks şəkildə özündə birləşdirən informasiya sisteminin, eləcə də Azərbaycana aid ticarət evlərinin bəzi xarici ölkələrdə formalaşdırılması və s.

Bu qanunverici sənədə aid olan bir çox əhəmiyyətli tədbirlərin reallaşması baş tutmasına baxmayaraq, bəzi mühüm strateji tapşırıqlar vaxtında yerinə yetirilməmişdir. Azad ticarət zonalarının və sənaye klasterlərinin formalaşdırılmasını nümunə gətirmək olar. Məsələ ondan ibarətdir ki, yaradılan sənaye texnoparkları mahiyyət etibari ilə azad zona statusu daşısalar da, mütləq anlamda onun xarakterik xüsusiyyətlərinə malik deyillər.

Postneft dövrünün ilk illərində Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun sənaye sahələri üzrə ixrac qabiliyyətinin artırılmasıyla əlaqədar qanunverici baza və tənzimlənmə mexanizmi təkmilləşdirilmiş, bu istiqamətdə AR Prezidenti bir neçə Sərəncam və Fərmanlar imzalamışdır ki, bunun da nəticəsində kimya, metallurgiya, maşınqayırma, elektroenergetika və digər sənaye sahələrinin inkişafı sürətlənmiş və onların ixrac imkanları çoxalmışdır. Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, ixracyönümlü milli iqtisadi inkişaf modelinin yaradılması istiqamətində qanunverici bazanın təkmilləşdirilmiş və dövlət əhəmiyyətli sənədləri sırasına üçüncü regional dövlət proqramını da aid etmək olar. Bu proqramda aqrar sferanın inkişafıyla bərabər, qeyri-neft sahələrinin dayanıqlı tərəqqisi, sahibkarlığın inkişafı üçün daha əlverişli şəraitin yaradılması, kapital yatırımlarının çoxaldılması, qeyri-neft sektorunun və ümumilikdə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasətinin ardıcıl və sistemli şəkildə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Eləcə də bu əhəmiyyətli sənədin mühüm elementlərindən birini ixrac məqsədilə müasir texnologiyalara əsaslanan sənaye sahələrinin formalaşdırılması prioritetinin qanunverici əsaslarının təkmilləşdirilməsi məsələsi təşkil edir. Qeyri-neft sahələrinin ixrac qabiliyyətinin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi işləri təxminən son 10-11 il ərzində aqrar sferada da xeyli dərəcədə çoxalmışdır. “2012-2020-ci illəri əhatə edən Azərbaycanda üzümçülüyn inkişafına aid Dövlət Proqramı” və başqa bu kimi qanunverici sənədlərin qəbul edilməsində, sözsüz ki, əsas məqsəd aqrar sahə üzrə ixrac imkanlarının çoxaldılması idi. Bununla yanaşı, aqrar bölmədə qanunvericilik bazasının və idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə AR Prezidenti səlahiyyətli orqanlara müvafiq sahə üzrə bir çox qanun layihələrinin yaradılması tapşırığını vermişdir.

Sadaladığımız əhəmiyyətli Sərəncam və Fərmanların, Proqramların, Qərarlar və digər hüquqi normativ sənədlərin həyata keçirilməsi bir sıra mühüm məsələlərlə bərabər, qeyri-neft sahələrinin ixrac qabiliyyətinin qanunvericilik əsaslarının təkmilləşdirilməsi, prioritet sahələrin inkişaf etməsi, eləcə də obyektiv reallıqları özündə ehtiva edən mexanizmlərin yaradılmasına əlavə təkan verəcəyini gözləmək olar. Hal-hazırkı dövrdə qeyri-neft sahələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması

və ixracyönümlü milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasının normativ hüquqi qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi işləri sürətləndirilmişdir ki, qanunverici sənədlərdə bütün bunlar öz əksini tapır. Sonda onu qeyd etmək lazımdır ki, bu işlər ardıcıl və nizamlı şəkildə davam etdirilməli, eləcə də müasir şərait, qloballaşma meylləri, dünyada baş verən iqtisadi və siyasi proseslər və digər mühüm amillər nəzərə alınmalıdır.

3.2. Strateji Yol Xəritəsinin başlıca hədəf, məqsəd, prioritet və metodologiyasına uyğun qeyri-neft sahələrinin inkişaf imkanları.

Keçid dövrünü başa vurduqdan sonrakı vaxt ərzində Azərbaycan Respublikası iqtisadi tərəqqi səviyyəsinə görə dünya dövlətləri arasında qabaq pillələrdə yer tutmuşdur. Uğurlu iqtisadi siyasət nəticəsində neft gəlirləri infrastruktur obyektlərinin modernləşdirilməsinə və qeyri-neft sahələrinin inkişafına yönəldilmiş, əhalinin həyat səviyyəsi xeyli dərəcədə yüksəlmiş, zəngin strateji valyuta ehtiyatları formalaşdırılmışdır. Lakin 2014-cü ildən etibarən dünya bazarında neft qiymətlərinin qəflətən aşağı düşməsi, böhran səbəbiylə qonşu dövlətlərdə iqtisadi geriləmənin müşahidə olunması, ölkənin tədiyyə balansında və büdcəsində olan defisit, qlobal meyllər və çağırışlar, habelə maliyyə sektorunda qeyri-sabitlik Azərbaycanın müasir inkişaf konsepsiyasına keçməsi prosesini aktual ünsürə çevirdi. Bu məqsədlə “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsi” adlı qanunverici sənəd qəbul edilmişdir ki, bu sənədin tərkibinə iqtisadiyyatın 11 sahəsi üzrə bütövlükdə 12 yol xəritəsi daxildir. Olduqca əhəmiyyətli olan bu sənəddə nəzərdə tutulan tədbirlərin reallaşdırılması nəticəsində milli iqtisadiyyatın quruluşunun yenilənməsi, biznes və sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması, qeyri-neft məhsullarının dünya bazarına çıxış imkanlarının artırılması və tam olaraq üzən məzənnə rejiminə keçidin baş tutması mümkün olacaqdır. Bütün bunlarla yanaşı, 4 mühüm strateji hədəf müəyyən edilmişdir ki, həmin hədəflərə nail olunması maliyyə və real sektorları üzrə qarşılıqlı optimal balansın yaranmasını və dayanıqlı iqtisadi artıma şərait yaradacaqdır[12 səh 4].

Birinci strateji hədəf vasitəsilə ölkəmizdə fiskal sabillik yaradılacaq və məzənnə rejiminin üzən forması əsasında pul siyasəti həyata keçiriləcək, eyni zamanda monetar və fiskal siyasətlərin qarşılıqlı şəkildə uyğunlaşdırılması makroiqtisadi qeyri-sabitliyi aradan qaldıracaq. Ümumilikdə bu strateji hədəfə görə Azərbaycan iqtisadiyyatı uzun müddət neftdən asılı vəziyyətdə olmuşdur və bu asılılığın istər qısa, istərsə də uzunmüddətli dövr ərzində azaldılması lazımdır. Neft-qaz ehtiyatlarının tükənən xarakterə malik olması, dünyanın iqtisadi simasında alternativ enerji mənbələrinin getdikcə üstünlüyü ələ keçirməsi və dünya bazarında neft qiymətlərinin qeyri-stabil olması kimi amillər fiskal asılılıq formalaşdırır ki, bunun da bir sıra mənfi fəsadları mövcuddur. Misal üçün, neft qiymətlərinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi ÜDM-nin dünya bazarındakı dəyərinin qəflətən azalmasına, bu da öz növbəsində milli valyutanın digər valyutalara nəzərən ucuzlaşmasına və ona olan inamın azalmasına səbəb olur. Qlobal makroiqtisadi tendensiyalar və proqnozlaşdırılması mümkün olmayan xarici təsirlər nəticəsində yaranan potensial təhlükələrin aradan qaldırılması və gələcək nəsillər naminə ehtiyatın formalaşdırılması məqsədi, eləcə də birinci strateji hədəfə müvəffəq olmaq üçün 3 prioritet tədbirin reallaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Birinci prioritet ondan ibarətdir ki, neftdən gələn gəlirlərin Maliyyə Nazirliyinə köçürülməsi tənzimlənərək “Qızıl” qayda tətbiq ediləcək. Yaxın illərdə bu köçürmə neft qiymətlərindən asılı idisə, hal-hazırkı və gələcək dövr üçün neft qiymətlərinin “Minimum” həddinin müəyyənləşdirilməsi prosesi reallaşdırılır və bununla ÜDM-in, o cümlədən dövlət xərclərinin neftdən asılılığının yox edilməsi planlaşdırılır. Bütün bu proseslər eyni zamanda manatın məzənnəsində sabitliyin yaranmasına və nəticədə iqtisadi artım templərinin artmasına, diversifikasiya siyasətinin sürətləndirilməsinə, qeyri-neft sahələrinin və özəl sektorun inkişafına öz müsbət töhfəsini verəcəkdir. Qeyd edilən strateji hədəfə nail olmaq üçün dövlət xərclərinin sabit saxlanması, büdcə kəsri yarandıqda onun Maliyyə Nazirliyindəki neft gəlirləri ilə aradan qaldırılması və həmin gəlirlərin səmərəli formada şaxələndirmə işlərinə sərf edilməsi əsas şərtlər sırasına daxildir. İkinci vacib prioritet dövlət investisiyalarının səmərəli və effektiv

şəkildə iqtisadiyyatın qabaqcıl sahələrinə yönəldilməsidir və bu prioritet xərc yaxud investisiya intizamı adlandırılır. Effektiv xərc siyasəti lazımi texnoloji tərəqqi və insan kapitalının inkişafı istiqamətində doğru layihələrin müəyyənləşdirilməsinə şərait yaradır, xərclərin gələcək inkişaf üçün stimulyerici funksiya yerinə yetirən bölmələrə istiqamətlənməsinə imkan verir, iqtisadi resurslardan rəşional şəkildə istifadə olunmasını təmin edir və həmin siyasət zamanı yatırılan sərmayənin gəlirlilik, habelə özünüödəmə dərəcəsi kimi aspektlər diqqət mərkəzində saxlanılır. Maliyyə stabilliyini və çoxprofilli fiskal dayanıqlılığı təmin etmək məqsədilə ölkəmizdə integrasiya edilmiş və Azərbaycanın balans hesabatı, xərc və gəlirlərini özündə ehtiva edən fiskal xərclərə nəzarət dairəsinin formalaşdırılması nəzərdə tutulur. İlk strateji hədəf çərçivəsində olan üçüncü prioritet qiymətlərin stabilliyinin təmin olunması və səmərəli pul siyasətinin həyata keçirilməsidir. Bu prioritetin reallaşdırılması ölkə iqtisadiyyatında olan makroiqtisadi qeyri-sabitliyi aradan qaldırmaqla yanaşı, nəzərdə tutulmuş məqsədlərə nail olunmasına güclü təsir göstərəcəkdir. Birinci strateji hədəfin qeyri-neft sahələrinin inkişafına yaratdığı şərait haqqında onu demək olar ki, ölkə iqtisadiyyatında maliyyə dayanıqlığı və milli valyuta məzənnəsinin stabil olması, həmçinin inflyasiya templərinə nəzarət həmin sahələrin şaxələndirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə olduqca güclü təkan verəcək, eyni zamanda manatın devalvasiyası nətinəsində qeyri-neft bölmələrindəki məhsul və xidmətlərin ixrac imkanları genişlənəcəkdir.

İkinci strateji hədəfin əsas aspektləri respublikamızda iqtisadi yüksəliş naminə müasir ehtiyat vasitələrdən yararlanmaq, iqtisadiyyatın diversifikasiyası və qeyri-neft sahələrinə daha çox kapitalın cəlb olunması üçün milli iqtisadiyyatda özəl bölmənin çəkisinin çoxaldılması istiqamətində vacib islahatların reallaşdırılması, eləcə də yerli müəssisələrin beynəlxalq bazarda daha yaxşı mübarizə apara bilməsi məqsədilə onların fəaliyyətinin və idarəetmə təcrübələrinin təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş proqramların yaradılmasıdır. Azərbaycanda iqtisadi aktivliyi yüksəltmək, özəl meyllərə qayğı göstərmək, əlverişli rəqabət şəraiti yaratmaq, müasir dövrün tələblərinə adekvat şəkildə lazımi struktur islahatlarının həyata keçirmək və ölkə

iqtisadiyyatının effektivliyini artırmaq naminə dövlətsizləşdirmə və özəlləşdirmənin intensivləşdirilməsi iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətləri sırasına daxildir. Dünya təcrübəsinə əsasən demək olar ki, bu siyasətin həyata keçirilməsi ölkə iqtisadiyyatının ümumi inkişafına səbəb olur və külli miqdarda sərmayənin ayrı-ayrı bölmələrə yönəldilməsi prosesi daha da asanlaşır, əlbəttə ki, bu hal Azərbaycan üçün də keçərlidir və respublikamızda qeyri-neft sahələrinin inkişaf etməsinə yeni imkanlar formalaşdıracaqdır. Qeyd edilən islahatlar və qəbul edilən proqramlar iqtisadi potensialın güclənməsinə, ölkə bazarlarında azad rəqabətin yaranmasına, bir çox müəssisələrin restrukturizasiya olunmasına və onların fəaliyyətində modern idarəetmə metodları, habelə müasir texnologiyalarından istifadə etməsinə imkan yaratmışdır. İkinci strateji hədəf çərçivəsində də bəzi prioritetlər müəyyənləşdirilmişdir ki, onlardan birincisi milli iqtisadiyyatda dövlət bölməsinin funksiyasının effektivliyinin çoxaldılması prosesinin rasional şəkildə reallaşdırılmasıdır. Adı çəkilən prioritetdə 2 vacib məsələyə diqqət yetirmək lazımdır. Əvvəla, hər hansı müəssisə dövlət mülkiyyətinə sahibdirsə, bu müəssisə həmin mülkiyyətin saxlanması və ya özəlləşdirilməsi ilə əlaqədar qərarı o vaxt verə bilər ki, bu qərar onun rentabelliyyənin yüksəlməsi və fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi ilə nəticələnsin. İkincisi, əsasən ölkə regionlarında fəaliyyətsiz şəkildə olan, rəqabət imkanlarına malik və iqtisadi-sosial tərəqqini stimullaşdıran müəssisələrə daha çox üstünlük verilməlidir. Tədqiqat apardığımız strateji hədəfin daha bir prioriteti özəlləşdirilmə və dövlətsizləşdirmə prosesi zamanı istifadə edilən qaydaların hər iki tərəf arasında qarşılıqlı şəkildə qəbul edilməsi və onların maraqlarının qorunmasıdır. Ən nəhayət, ikinci strateji hədəfin sonuncu prioriteti özəlləşdirilmə və dövlətsizləşdirilmə siyasətini həyata keçirən zaman uyğun sərmayədarların cəlb olunması məsələsidir. Bu prioritet eyni zamanda, qanunvericilik prinsiplərini və hüquqi müdafiəni özündə əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, ikinci strateji hədəf çərçivəsində nəzərdə tutulan tədbirlər hal-hazırda uğurla reallaşdırılmaqdadır və bütün bunların nəticəsində qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyatlar üçün ən önəmli məsələlərdən biri hesab edilən investisiyaların iqtisadiyyatdakı xüsusi çəkisinin

çoxalması məqsədinə yüksək dərəcədə nail olunmuşdur. Daha bir vacib məqam ondan ibarətdir ki, iqtisadi cəhətdən geri qalmış bölgələr get-gedə inkişaf edir, yeni iş yerləri yaradılır, regionlardakı fəaliyyətini dayandıran müəssisələrin təsərrüfat dövryyəsinə cəlb edilməsi nəticəsində qeyri-neft sektorunun yeni inkişaf imkanları formalaşır.

Üçüncü və ən önəmli hesab edilən strateji hədəf postneft erası dövründə Azərbaycanda insan kapitalı və əhalinin intellektual potensialından daha səmərəli istifadə olunmasıdır. İnformasiya cəmiyyətində əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması və onun beynəlxalq aləmə inteqrasiyasında insan kapitalı mühüm rol oynayır. Yuxarıda sadaladıqlarımıza müvəffəq olmaq üçün təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, kadrların bilik və bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi, müasir əmək bazarına adekvat şəkildə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması, müəssisələrin tədqiqat işlərinə investisiya yatırması üzrə həvəsləndirici işlərin görülməsi və əhalinin intellektual potensialından effektiv istifadə olunması əhəmiyyətli məsələlərdir. Üçüncü strateji hədəfin ilk prioriteti müasir insan kapitalının yaradılması və bütün təhsil pillələrində keyfiyyətin artırılması hesab edilir ki, Azərbaycanda bu istiqamətdə müəyyən tədbirlər reallaşdırılmaqda, bir çox layihə, proqram və strategiyalar həyata keçirilməkdədir. Bütün bunlar isə öz növbəsində elmtutumlu iqtisadiyyat bölmələrinin formalaşmasına, diversifikasiya mexanizminin təkmilləşdirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. İkinci əhəmiyyətli prioritet əmək məhsuldarlığının artırılması istiqamətində insan kapitalına investisiya qoyulmasının həvəsləndirilməsidir. Bu prioritetin reallaşdırılması ilə insan kapitalı bir tərəfdən iqtisadi tərəqqinin əsas təkanverici qüvvəsi olacaq, başqa bir tərəfdən isə intellektual yaradıcılıq əsasında formalaşan iqtisadi inkişaf modelinə keçidin təminatçısı rolunu oynayacaq və nəticədə Azərbaycan məhsullarının dünya bazarında rəqabətqabiliyyətliliyi artacaq, habelə insan kapitalına sərmayə yatırımlarını stimullaşdıracaq. Qeyd etdiyimiz strateji hədəf ölkəmizdə innovasiya və ixrac yönümlü milli iqtisadiyyatın yaradılması, qeyri-neft sahələrinin ixrac qabiliyyətinin

çoxalması, KOS-un inkişafı, müasir texnologiyalara əsaslanan sənaye sahələrinin formalaşdırılması və şaxələndirmə istiqamətlərinin həvəsləndirilməsinə gətirib çıxaracaq.

Dördüncü strateji hədəfin əsas xüsusiyyətləri əlverişli biznes və sahibkarlıq şəraitinin daha da təkmilləşdirilməsi hesab olunur. Qlobal iqtisadi meyllər qeyri-neft sahələrinə, xüsusilə özəl sektora kapital yatırımlarını həvəsləndirmək üçün əlverişli biznes və sahibkarlıq şəraitinin daha da yaxşılaşdırılmasını tələb edir və hal-hazırkı dövrdə Azərbaycan dövləti bu istiqamətdə zəruri işlər görməkdədir. Bu strateji hədəfin birinci prioriteti əlverişli biznes və sahibkarlıq şəraitinin daha da təkmilləşdirilməsi siyasətində dövlətin rolunun artırılmasıdır. Azərbaycanda sahibkarlığın rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və inkişafı üçün müvafiq sahədə qanunverici bazanın təkmilləşdirilməsi, müasir təcrübəyə əsaslanan əlverişli investisiya və biznes mühitinin yaradılması, habelə onun cəlbəediciliyinin daha da çoxaldılması, mütərəqqi qanunverici baza və hüquqi tənzimləmə sisteminin formalaşdırılması istiqamətində ölkəmiz ardıcıl və sistemli şəkildə dövlət-sahibkar əlaqələrinin yaxşılaşdırılması, bu fəaliyyət növü üzrə süni müdaxilələrin və qanunsuz halların yox edilməsi, ixrac imkanlarının və rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, eləcə də sahibkarlara dünya standartlarına cavab verən elektron xidmətlərin göstərilməsi sferasında kompleks işlər reallaşdırmaqdadır. Bununla yanaşı, qeyri-neft sektorundakı məhsul və xidmətlərin ixracını artırmaq üçün azad ticarət müqavilələrinə qoşulması, milli standartlaşdırma mexanizminin və texniki tənzimlənmənin beynəlxalq prinsiplərə adekvat şəkildə təkmilləşdirilməsi, optimal vergi siyasəti üzrə Azərbaycan Respublikası uğurlu strategiya yönəltməkdədir. İkinci prioritetin mahiyyətini isə həvəsləndirici tədbirlərlə biznes mühitinin davamlılığının və etibarlılığının gücləndirilməsi təşkil edir. Müasir dövrdə regional və qlobal çərçivədə kapitalın cəlb olunması üzrə mübarizə intensivləşir və biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi vasitəsilə dünya dövlətləri daha güclü iqtisadiyyat formalaşdırmağa çalışır. Hal-hazırkı şəraitdə dördüncü strateji hədəf üzrə görülən işlər regionlarda əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə, qeyri-neft sahələri

içərisində aparıcı bölmələrin sürətli inkişafına və onların tədricən ixrac imkanlarının yüksəlməsinə, davamlı iqtisadi tərəqqi modelinin yaradılması işlərinin əksər hissəsinin gerçəkləşməsinə və ən əsası qeyri-neft sektorunun şaxələndirilməsi mexanizminin işə düşməsinə gətirib çıxarmışdır.

“Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsi”ndə 4 əsas strateji məqsəd müəyyənləşdirilmişdir ki, həmin məqsədlər müvafiq olaraq fiskal və monetar siyasətlərin qarşılıqlı şəkildə uzlaşdırılması, neft gəlirlərindən düzgün şəkildə istifadə olunması üçün “Qızıl qayda”nın tətbiq edilməsi, effektiv monetar siyasətin həyata keçirilməsi, o cümlədən özəlləşdirmə və dövlətsizləşdirmə siyasətinin təkmilləşdirilməsidir. Qeyd edək ki, ilk üç məqsəd birinci strateji hədəfdə, dördüncü məqsəd isə ikinci strateji hədəfdə öz əksini tapmışdır.

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz strateji hədəf və məqsədlər üzrə müəyyənləşdirilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi zamanı Azərbaycan bəzi regional və qlobal təsirləri mütləq şəkildə nəzərə almalıdır. Birinci təsir hazırkı şəraitdə İEOÖ-lərin, xüsusilə Asiya ölkələrinin bazarlarının qloballaşması və güclənməsi ilə əlaqədardır. Şimal-Cənub və Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizlərinin ölkəmizdə kəsişməsi və ticarət həcmnin artması Azərbaycanın adı çəkilən bazarlara çıxış imkanlarını genişləndirir. İkinci təsir müasir texnologiyaların milli iqtisadiyyatlara kütləvi şəkildə nüfuz etməsi və nəticədə informasiya təhlükəsizliyinin təminatının yüksək səviyyədə qurulmasının vacibliyi ilə bağlıdır. Belə şəraitdə qlobal çağırışlar və meyillər Azərbaycanı həm dövlət, həm də özəl bölmə müəssisələrində ən müasir İKT vasitələrindən istifadə etməyə, həmçinin “İnsan kapitalı”nı inkişaf etdirməyə vadar edir. Üçüncü regional və qlobal təsir respublikamızın yerləşdiyi regionda, habelə onun əhatəsində geosiyasi qeyri-sabitliyin baş verməsini özündə əks etdirir. Müharibələr, qaçqın-köçkün problemləri, siyasi olaylar hazırkı dövrdə milli təhlükəsizliyin tam olaraq təmin edilməsini Azərbaycan üçün ən aktual məsələ edir. Sonuncu regional və qlobal təsirin mahiyyəti isə dünya bazarında neft qiymətlərində olan tərəddüdlərin baş verməsidir. Baxmayaraq ki, milli iqtisadiyyatımızın neftdən asılılığı minimuma endirilmişdir,

hələ də bu istiqamətdə tədbirlər reallaşdırılmalı və şaxələndirmə siyasəti ardıcıl şəkildə davam etdirilməlidir. Postneft erası dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi üçün 3 mühüm potensial imkan mövcuddur və həmin potensial imkanlar aşağıdakılardır:

- Azərbaycanın 3 böyük iqtisadiyyata malik olan ölkələr, yəni Rusiya, Türkiyə və İran, habelə Çin, Körfəz və Avropa dövlətlərinin bazarlarının arasında yerləşməsi;
- Avropa və Şərqi Asiya ölkələrini birləşdirən “İpək yolu”nun Azərbaycandan keçməsi və respublikamızın tranzit əhəmiyyətinin artması;
- Qlobal investisiya meyillərin tədricən Asiya regionuna tərəf hərəkət etməsi.

Sonda qeyd edək ki, “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsi” olduqca mükəmməl və əhəmiyyətli sənəddir. Bu sənəddə nəzərdə tutulan tədbirlərin reallaşdırılması innovasiyalı milli iqtisadiyyatın tam olaraq yaradılması, qeyri-neft sahələrinin şaxələndirmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi və Azərbaycan məhsullarının dünya bazarında öz yerini tutması ilə nəticələnəcək.

3.3. Qloballaşma şəraitində qeyri-neft sahələrinin inkişafı və şaxələndirilməsinin stimullaşdırılmasının əsas istiqamətləri.

Beynəlxalq təsərrüfat mexanizminin hazırkı vəziyyəti iqtisadi inteqrasiya proseslərinin daha da dərinləşməsi və genişlənməsini, beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılmasını, dövlətlərarası ticarət münasibətlərinin getdikcə istər məhsul, istərsə də coğrafi nöqteyi-nəzərindən kəskin şəkildə fərqləndiyini açıq şəkildə büruzə verir və birbaşa xarici investisiyaların əhəmiyyətini əks etdirir. Modern dövrdə qloballaşma transmilli korporasiyaların getdikcə güclənməsində, kapitalın həcmnin və artım sürətinin qəflətən yüksəlməsində, eləcə də milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı şəkildə bir-birindən asılı hala düşməsində özünü göstərir və müasir tərəqqi qanunauyğunluqlarından biri hesab edilir. Belə bir vəziyyətdə digər İEOÖ kimi Azərbaycan üçün də milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən kapitalla nəzarət edərək onun stabil saxlanması, lazım gəldikdə isə onun

çoxaldılması üçün ixrac qabiliyyətinin diversifikasiyalaşdırılması zəruri amillər olaraq qiymətləndirilir. Bu proseslərin reallaşdırılmasında Azərbaycanın əsas məqsədi milli və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması və ixrac strategiyasında xarici iqtisadi siyasətin hüquqi və maddi əsaslarının gücləndirilməsidir ki, bu zaman ixracın strukturunda karbohidrogen və qeyri-karbohidrogen məhsulları arasında tarazlığın yaradılması mühüm şərt kimi çıxış edir. Azərbaycanın əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyə malik olması, bir sıra mühüm nəqliyyat dəhlizlərinin ölkəmizdən keçməsi və s. amillər müasir şəraitdə qeyri-neft sektorunun inkişafına və onun diversifikasiyasına müsbət təsir göstərir. İxracın strukturunda qeyri-neft bölməsi üzrə daha çox aqrar sfera məhsullarının üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, xidmət sahələri istiqamətində də ixrac imkanları xeyli dərəcədə genişdir və qloballaşma tendensiyalarının müşahidə olunduğu vəziyyətdə şaxələndirmə siyasəti vasitəsilə iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin yüksəldilməsi vasitələri və imkanları vardır, eyni zamanda postneft dövründə qeyri-neft sektorunun və onun ixracının diversifikasiyası istiqamətində qlobal çağırışlar hələ də qalmaqdadır. Milli və iqtisadi təhlükəsizlik istiqamətində tədqiqat aparən görkəmli iqtisadçı A.Xudiyev qeyd edir ki, Azərbaycanın ixrac etdiyi məhsulların keyfiyyəti dünya standartlarına tam cavab vermir və məhz buna görə də hazırkı şəraitdə “üzvi” diversifikasiya, yəni təbii şaxələndirmə demək olar ki, mümkünsüz kimi görsənir. Lakin əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, bu prosesin perspektiv yollarını və səmərəli istiqamətlərini tapmaq mümkündür. Birincisi, Azərbaycan kifayət qədər zəngin təbii sərvətlərə, intellektual və əmək ehtiyatlarına, yeraltı və yerüstü resurslara sahibdir, ikincisi, yüksək potensiala malik olan bir çox qeyri-neft bölmələrinin ixrac qabiliyyətindən faydalı istifadə edilməli və həmin sahələrin ixrac imkanları daha yaxşı tədqiq edilməlidir və nəhayət, üçüncüsü, Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun, habelə ixracın şaxələndirilməsi üzrə optimal strategiya və siyasət yürüdülməli, qlobal meyillər, rəqabət üstünlükləri, siyasi və iqtisadi proseslər və s. mühüm amillər nəzərə alınaraq onlara uyğun tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Qeyri-neft sektorunun diversifikasiyası istiqamətində Azərbaycan Respublikası bir sıra stimullaşdırıcı və həvəsləndirici tədbirlərdən istifadə etməlidir. İlk olaraq qeyri-neft sahələrində kapital qoyuluşlarının tələb olunan səviyyədə maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi üçün yaxşı şəraitin formalaşdırılması olduqca zəruridir. İndiki vəziyyətdə ölkəmizdə qeyri-neft sahələrinin davamlı inkişafına problem yaradan əsas maneələrdən biri də iqtisadiyyatda faiz dərəcələrinin səviyyəsinin olduqca yüksək olmasıdır. Bank sektorunun gücləndirilməsi, maliyyələşmə mənbələrinin çoxaldılması, o cümlədən faiz dərəcələrinin səviyyəsinin azaldılması yaxın və orta perspektiv üçün Azərbaycanda qeyri-neft sahələrinin inkişafı və diversifikasiyası baxımından vacib aspektlər olacaqdır. Doğrudur, bu istiqamətdə dövlətimiz artıq bir sıra tədbirlər reallaşdırmaqdadır və belə tədbirlərə qeyri-neft sektorunun, xüsusilə emal sənayesi və aqrar sferanın inkişafı üçün bəzi qurumların formalaşdırılmasını aid etmək olar. Misal üçün, yerli sahibkarlara SKMF(Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu)-dən verilən güzəştli kreditlərin faiz dərəcəsi maksimum 6 faiz olur ki, bu faiz dərəcəsi ilə ümumi faiz dərəcəsi arasında dördqat fərq mövcuddur. Zənnimizcə, Azərbaycanda qeyri-neft sahələrinin şaxələndirilməsinin stimullaşdırılması üçün görülən tədbirlərin ardıcıl və sistemli şəkildə həyata keçirilməsi, həmçinin güzəştli kreditlər əsasında maliyyələşmə mənbələrinin çoxaldılması olduqca zəruridir.

Postneft dövründə Azərbaycanda qeyri-neft sahələrinin diversifikasiyası üzrə stimullaşdırma tədbirlərinin ikinci istiqaməti həmin sahələrdə məhsul və xidmətlərin səmərəliliyini və istehsalın faydalılığını artırmağa xidmət göstərməlidir. Ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması firma və müəssisələrin hazırkı sərvətlərdən qənaətlə istifadə etmək, ən əsas isə faydalılıq dərəcəsinin çoxaldılmasına müvəffəq olmasından bilvasitə asılıdır ki, özü-özlüyündə bu proses milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyini özündə təcəssüm etdirir. Hazırkı şəraitdə qeyri-neft sahələrində istehsal olunan məhsul və xidmətlərin faydalılığının və keyfiyyətinin xarici məhsullarla müqayisədə xeyli aşağı olması rəqabətdə həmin məhsul və xidmətlərə uduzmasıyla nəticələnir. Qeyd edək ki, Azərbaycanda iqtisadi sərvətlərdən faydalı istifadəni özündə kompleks şəkildə əks etdirən

rəqabətqabiliyyətli qeyri-neft sahələrini tez bir zamanda yaratmaq mümkün olmadığı üçün davamlı iqtisadi tərəqqiyə təkan verən bölmələrin inkişafını dövlət öz himayəsi altına almalıdır. Həmin sahələrdə müəssisə səviyyəsində istehsalın faydalılığının artırılması istiqamətində dövlət tərəfindən bir çox tədbirlər reallaşdırıla bilər. Əvvəla, qeyri-neft sahələri içərisində prioritet bölmələr üzrə yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlanaraq lazımi sektorlara istiqamətləndirilməlidir. Müasir şəraitdə “İnsan kapitalı”nın inkişaf etdirilməsi, əhalinin intellektual potensialından səmərəli istifadə, elmi-texniki, habelə texnoloji bazanın təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra qanunverici sənədlər qəbul edilməsinə və mühüm tədbirlər görülməsinə baxmayaraq, Azərbaycanda bir çox sahələrdə, xüsusilə xidmət sektorunda ixtisaslı kadr çatışmazlığı hələ də hökm sürməkdədir. Əlbəttə ki, qeyri-neft sahələri və əmək bazarının yaxşı formada əlaqələndirilməsi əksər biznesmen və sahibkarların qeyri-neft sektorunun bölmələri üzrə fəaliyyət göstərməsində onlarda stimula yaradacaq və bu sektorun diversifikasiyasına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Qeyri-neft sahələrinin şaxələndirilməsinin stimullaşdırılmasına müsbət təsir göstərən, o cümlədən həmin sahələrdə istehsalın keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səbəb ola bilən amillərdən biri də Azərbaycanda infrastruktur bölmələrinin təkmilləşdirilməsidir. Belə ki, ölkəmizdə nəqliyyatın, rabitənin, bəzi xidmət sahələrinin və s. infrastruktur növlərinin inkişaf etdirilməsi əsasən ölkə regionlarında turizm, aqrar sfera, bəzi qeyri-neft sənaye sahələrinin ixrac imkanlarının artmasına, onların rəqabətqabiliyyətinin yüksəlməsinə, ümumilikdə iqtisadi diversifikasiya mexanizminin formalaşmasına əlverişli şərait yaradır. Son dövrlər Azərbaycanda infrastruktur bölmələrinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində reallaşdırılan işlər qeyri-neft sektorunun şaxələndirilməsinə və onun tərəqqisinə öz müsbət təsirini göstərməkdədir. Həm yerli sahibkarların, həm də xarici investorları regionlara meyli etməsinin əsas səbəblərindən biri aqrar sektorda dövlətin məhsulları uzun müddət saxlaya bilən anbarların yaradılması və hüquqi işlərdə məsləhət və yardım göstərən ixtisaslaşmış orqanın, habelə “Aqrarlizinq” ASC-nin fəaliyyətə başlamasıdır. Bununla yanaşı, subsidiyalama prosesinin həyata keçirilməsi və vergi güzəştlərinin

müəyyənləşdirilməsi, eləcə də son illər ölkəmizdə vergilərin dərəcəsinin və sayının azaldılması qeyri-neft sahələrinin şaxələndirilməsi üzrə stimullaşdırma tədbirlərindən biri hesab edilə bilər. Lakin, mənfi hal ondan ibarətdir ki, məhz vergilər hesabına qeyri-neft sektorunun şaxələndirilməsi prosesinin reallaşdırılması tam olaraq mümkün deyil. Baxmayaraq ki, ölkəmizdə qeyri-neft sektoru üzrə vergi dərəcələri başqa dövlətlərə nəzərən daha aşağı səviyyədədir, enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin həddindən artıq çox olması bu sektorda inkişafa və şaxələndirmə siyasətinə problem yaradır. Yaxın perspektivdə maaşların və bəzi xidmət sektorları üzrə tariflərin yüksəlməsinin gözlənilməsi, müəssisələrin sosial funksiyalarının çoxalması və digər amillər maya dəyərinə və istehsal xərclərinə təsir göstərəcək ki, bunun da nəticəsində qiymət artımı baş verəcək. Bu isə öz növbəsində rəqabətqabiliyyətliyin yüksəldilməsi, qeyri-neft sektorunun diversifikasiya mexanizminin formalaşdırılması və həmin sektorda istehsal olunan məhsulların ixrac imkanlarının genişləndirilməsi işlərinə mane olacaq. Ona görə də hal-hazırkı şəraitdə kapitalın qeyri-neft bölmələrinə cəlb edilməsini özündə əks etdirən və bu bölmələrdə istehsalın faydalılığını artırma bilən səmərəli stimullaşdırma sisteminin formalaşdırılması ölkəmiz üçün ən aktual məsələlərdən hesab olunmalıdır. Eyni zamanda qloballaşma meyillərini nəzərə alaraq qeyri-neft sahələrinin şaxələndirilməsinin stimullaşdırılması istiqamətlərinin özündə təcəssüm etdirən bu mexanizmin zaman keçdikcə təkmilləşdirməsi işi də olduqca zəruridir. Mövcud sahədə nəzərdə tutulmuş hədəflərə nail olmaq üçün müasir xarici texnologiyaların, eləcə də bəzi xarici müəssisələrin alınması vasitəsilə daxili istehsalın texniki-iqtisadi keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində firma və müəssisə xərclərinin müəyyən qisminin dövlət tərəfindən ödənilməsi işinin praktikada reallaşdırılması məqsədəmüvafiq hal olardı.

Azərbaycanda qeyri-neft sahələrinin şaxələndirilməsinin stimullaşdırılmasının üçüncü istiqaməti həmin sahələrdə risklərin minimuma endirilməsiylə bağlıdır. Eyni zamanda, bu istiqamətdə dövlət qayğısı qeyri-neft bölmələrində istehsalın faydalılığının artması ilə nəticələnir. Qeyd edək ki, qeyri-neft bölmələrində risklərin sığortalanması və minimuma endirilməsi xarici və yerli investorların diqqətini cəlb

etməklə yanaşı, daha ucuz kapitalı iqtisadiyyata yönəltməyə, eləcə də tərəf müqabilləri ilə aparılan əməliyyatların az xərclə reallaşdırılmasına şərait yaradır. Modernizasiya və qloballaşma dövründə Azərbaycanda iqtisadiyyatın diversifikasiyasının stimullaşdırılması tədbirlərinin “Onurğa sütununu”, sözsüz ki, investisiya siyasətinin restrukturizasiya edilərək müasir tələblərə uyğun şəkildə yürüdülməsi təşkil edir və bunun üçün reallaşdırılması vacib olan tədbirlərə investisiyalara nəzarət mexanizminin təkmilləşdirilməsi, keyfiyyətli rəqabət mühitinin formalaşdırılması, məhsul və xidmətlərin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi, Azərbaycanın ixrac potensialının çoxaldılması istiqamətində işlərin görülməsi, eləcə də İKT sektorundan istifadənin daha da genişləndirilməsini aid etmək olar. Bununla yanaşı, ölkəmizdə qeyri-neft bölmələrinin inkişafı və diversifikasiya mexanizminin formalaşdırılması üçün bir çox potensial sektorlar vardır. İndiki şəraitdə birbaşa xarici investisiyaların əsasən üç növ iqtisadiyyat sahələrinə yönəldilməsi prioritet hesab olunmalıdır:

Regionların ənənəvi və spesifik xidmət sferaları, həmçinin istehsal bölmələri: Buraya aqrar və turizm sektoru, yüngül və yeyinti, kimya, maşınqayırma və metallurgiya sənayesi sahələri, nəqliyyat və loqistika, eləcə də elektron avadanlıqlar və elektrik məhsulları istehsalını aid etmək olar.

ETT-nin ən son nailiyyətlərinə əsaslanan fəaliyyət bölmələri: Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyini çoxaltmaq, elmtutumlu sənaye sahələri formalaşdırmaq məqsədilə nano və biotexnologiyalara, İKT sektoruna, əczaçılıq və kosmik sənayeyə, sənaye parkları və klasterlərinə, alternativ enerji mənbələrinə, külək və günəş, habelə bioenerji parklarına birbaşa xarici investisiyaların cəlb olunması vacib məsələdir.

İdxal əvəz edən istehsal sahələri: Yerli tələbatı ödəmək istiqamətində ölkəmizə idxal edilən əmtəələrin daxili istehsalla əvəzlənməsi və orta perspektivdə həmin məhsulların dünya bazarına ixrac edilməsi məqsədilə birbaşa xarici investisiyaların zəruri fəaliyyət bölmələrinə yönəldilməsi postneft dövrü şəraitində ən aktual

amillərdən biridir. Respublikamızda qeyri-neft sənayesinin tərəqqisi ilə bağlı reallaşdırılan proqramlar və görülmə işlər iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, o cümlədən modern sənaye sektorlarının inkişafına əlverişli şərait yaratmalıdır.

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun diversifikasiyasını stimullaşdıran və onun inkişafını təmin edən əsas alətlərdən biri də qiymətlərin səviyyəsinə nəzarət edilməsi və bu istiqamətdə tənzimlənmə prosesinin həyata keçirilməsidir. Burada ilk növbədə, dövlət müəssisələrinin və yerli sahibkarların bazara çıxardığı məhsulların, infrastruktur sahələrinin göstərdikləri xidmətlərin, həmçinin dövlət sifarişləri və kontrakt sisteminin qiymətlərindən söhbət gedir. Əlbəttə ki, bütün bu tədbirlərin həyata keçirilməsi və inflyasiya templərinə nəzarət, inhisarçılığa qarşı mübarizə, yerli bazarın xarici təhlükələrdən mühafizəsi rəbaqət mühitinin formalaşmasına və xarici, habelə daxili sahibkarların qeyri-neft bölmələrinə yatırım etməsiylə nəticələnəcək. Belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycanda olan enerji daşıyıcılarının və infrastruktur sahələrinin göstərdiyi xidmətlərin ümumi qiymətləri dünya səviyyəsindəki qiymətlərdən aşağı olarsa, istehsal xərclərinin xeyli dərəcədə azalması və iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin yüksəlməsi hesabına qeyri-neft sahələrinin şaxələndirilməsi, eləcə də həmin sahələrdə istehsal olunan məhsulların ixrac edilməsi imkanları əhəmiyyətli dərəcədə artar.

Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın tərəqqisi naminə qeyri-neft bölmələrinin şaxələndirilməsinin həvəsləndirici tədbirləri sırasına vergi dərəcələrinin və gömrük rüsumlarının aşağı endirilməsidir. Regionlarda sosial-iqtisadi tərəqqiyə nail olmaq və KOS-un dayanıqlı milli inkişaf modelinin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilməsi üçün vergi qanunvericiliyi təkmilləşdirilərək sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlardan və fiziki şəxslərdən alınan verginin miqdarı azaldılmışdır. Belə ki, fiziki və hüquqi şəxslər əmlak vergiləri və ƏDV-dən, hüquqi şəxslər isə əlavə olaraq mənfəət vergisindən tamamilə azad edildi. Vergi qanunvericiliyi və sistemində aparılan islahatlar, eləcə də təkmilləşdirmə işləri regionlarda sahibkarlığın tərəqqisinə müsbət təsir göstərməklə yanaşı, qeyri-neft bölmələrinin də inkişafına stimulaşdıracaqdır.

Gömrük qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi nəticəsində isə ölkədən xaricə ixrac olunan məhsullara görə hər hansı gömrük rüsumu ödənilmir və yalnız strateji əhəmiyyətə malik əmtəələrdən həcminə müvafiq şəkildə ixracat vergisi alınır. Ümumilikdə yerli sahibkarlardan hansısa biri öz məhsulunu xarici bazarlara çıxarmaq istəsə ondan nəinki gömrük rüsumları, eləcə də Aksiz vergisi və ƏDV, eləcə də yol vergisi tutulmur. Hal-hazırkı şəraitdə həm gömrük, həm də ki vergi məcəlləsinin təkmilləşdirilməsi işləri davam etdirilir və bu hal qeyri-neft bölmələri üzrə şaxələndirmə siyasətinin əsas stimullaşdırıcı tədbirlərindəndir.

Postneft erası dövründə Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun diversifikasiyasının stimullaşdırılmasının modern istiqaməti həmin sektorun bölmələri üzrə tədqiqat aparan elm adamlarının maddi yardımlarla həvəsləndirilməsi, innovation sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyənlərə xüsusi imtiyazların verilməsi, sənaye zonalarının, elmi parkların və müasir təhsil obyektlərinin yaradılması, həmin müəssisələrə xarici mütəxəssis cəlb edilərək yerli kadrların formalaşdırılması və ən nəhayət bu işdə iştirak edib uğur qazananlara külli miqdarda maliyyə yardımlarının verilməsi sayılmalıdır. Bundan əlavə qeyd edək ki, hal-hazırkı şəraitdə ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun diversifikasiya mexanizminin formalaşdırılması və onun stimullaşdırılması tədbirləri ilə paralel olaraq həmin sektorun ixracının şaxələndirilməsi strategiyası da həyata keçirilməlidir və həmin strategiyanın 4 mühüm istiqamətdə reallaşdırılmasını məqbul hesab etmək olar. Həmin istiqamətlərə rəqabətqabiliyyətliyin yüksəldilməsi, Azərbaycan brendlərinin formalaşdırılması və dünya bazarında tanınması, marketinq siyasəti vasitəsilə xarici bazarlarda ölkə məhsullarının və xidmətlərinin təşviq edilməsi, həmçinin ixracın stimullaşdırılması və həvəsləndirilməsi aiddir.

Sonda onu qeyd edək ki, Azərbaycanın müasir iqtisadi tərəqqi meyilləri və strateji məqsədləri milli iqtisadiyyatın daha çox modernləşdirilməsini və şaxələndirilməsini tələb edir. Məhz buna görə də həm ümumilikdə iqtisadiyyatın, həm də qeyri-neft

sektorunun diversifikasiyası mexanizminin təkmilləşdirilməsi prosesini reallaşdırarkən aşağıdakı mühüm şərtlərin nəzərə alınması olduqca zəruridir:

- Ölkə iqtisadiyyatının mühüm bazar iqtisadiyyatı prinsipləri və funksiyaları yarandığından onun müasir kəmiyyət və keyfiyyət pilləsinə yüksəlməsi prioritetlərinin həyata keçirilməsi, ixracın artırılması məqsədilə müasir və rəqabətqabiliyyətli məhsuldar müəssisələrin yaradılması və onların sayının artırılması;
- Milli iqtisadiyyatın əsas funksiyalarını dəyişdirmədən fərqli və modern iqtisadi tərəqqi göstəricilərinin müəyyən edilməsi, yeni idarəetmə metodları və texnologiyalar vasitəsilə innovasiya və ixracyönümlü iqtisadi inkişaf modelinin formalaşdırılması prosesinin sona çatdırılması;
- Azərbaycan iqtisadiyyatının neft-qaz sektoru ilə əlaqədar olmayan imkanlarının yenidən müəyyənləşdirilməsi, bu sektordan gələn gəlirlərin qeyri-neft sahələrinin inkişafına yönəldilməsi işinin intensivləşdirilməsi;
- Qeyri-neft bölmələrinin ixrac imkanlarının yüksəlməsinə şərait yaradan iqtisadiyyat sahələrinin davamlı və dayanıqlı tərəqqisinin təmin edilməsi, bu sektorun ixracının həvəsləndirilməsi və stimullaşdırılması, ixrac qabiliyyətinin tənzimlənməsinin səmərəli sistemlərinin hazırlanması, eləcə də həmin sistemlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin əvvəlcədən müəyyən edilməsi;
- Milli iqtisadiyyatın diversifikasiya mexanizminin təkmilləşdirilməsi zamanı xarici təcrübədən yararlanmaq, daxili və xarici amillərdən, həmçinin özəl və dövlət sektorun imkanlarından səmərəli istifadə olunması.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, postneft erası şəraitində Azərbaycanda şaxələndirmə üzrə həyata keçirilən ardıcıl və sistemli tədbirləri qənaətbəxş hesab etmək olar. Buna rəğmən, stimullaşdırıcı və həvəsləndirici işlər davam etdirilməli, iqtisadiyyatın zəif yerləri müəyyən edilərək lazımi tədbirlər görülməli, qanunvericilik bazası və dövlət siyasəti yaxşılaşdırılmalı və ən nəhayət, diversifikasiya mexanizminin formalaşdırılmasında xarici təcrübədən geniş istifadə olunmalıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dissertasiya mövzusu ilə bağlı aparılan təhlil və araşdırmalar, müxtəlif elmi-praktiki materiallar və elmi-nəzəri məlumatların kompleks şəkildə tədqiq edilməsi nəticəsində gəldiyimiz nəticələr aşağıdakılardır:

- Bazar iqtisadiyyatına keçidin ilk illərində yaranmış gərgin iqtisadi-siyasi və sosial vəziyyət ölkəyə xarici kapitalın gətirilməsini zəruri edirdi ki, “Əsrin müqaviləsi” nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatına axan neft gəlirləri makroiqtisadi sabitliyin yaranmasına, xarici və yerli sərmayədarların vəsaitlərinin ÜDM-dəki payının artmasına, eləcə də digər iqtisadiyyat bölmələrinin tərəqqisinə müsbət təsir göstərdi. Ancaq Azərbaycan iqtisadiyyatının tərəqqisinin yalnız neft-qaz sektorundan mütləq asılı olması normal qarşılanı bilməzdi və öklə iqtisadiyyatı üçün “Holland sindromu” təhlükəsi formalaşdırdı. Hal-hazırkı şəraitdə qeyri-neft bölmələrinin şaxələndirilməsi, iqtisadiyyatın tərəqqisinin neft hesabına olmasının yox edilməsi kimi məsələlər Azərbaycanın reallaşdırmalı olduğu ən aktual işlərdir;
- Qloballaşma tendensiyaları, xarici təhlükələrin çoxalması, BƏB-in genişlənməsi səbəbiylə əlaqədar yerli məhsulların rəqabətə dözümlülük səviyyəsinin yüksəldilməsinə, milli təhlükəsizliyin təmininə, yerli bazarın mühafizəsi, dayanıqlı sosial-iqtisadi tərəqqiyə və qeyri-neft bölməsinin davamlı yüksəlişinə müvəffəq olmaq iqtisadi siyasət üzrə vacib prioritetlərdir;
- Xarici və yerli sərmayədarların qeyri-neft bölmələrinə cəlb olunması, münbit biznes və sahibkarlıq şəraitinin yaradılması, qeyri-neft bölmələrinin regional tərəqqisi naminə Azərbaycan Respublikası infrastrukturunun yenilənməsi, müasir standartların tələblərinə müvafiq nəqliyyat və rabitə, həmçinin elektron xidmət sahələri üzrə və başqa müxtəlif tədbirlər reallaşdırmaqdadır;
- Azərbaycan Respublikası qeyri-neft bölmələrinin tərəqqisinə nail olmaq və onların ixrac qabiliyyətini yüksəltmək istiqamətində bir sıra islahatlar reallaşdırır və müasir qanunverici sənədlər hazırlayır, eyni zamanda əvvəlkilərə

zəruri düzəliş və əlavələr edir. Regional proqramlar, investisiya və sahibkarlıqla bağlı qüvvəyə minən bir çox qanunlar, strateji yol xəritələri, inkişaf konsepsiyaları, eləcə də yardım göstərən fondlar və məsləhətverici təşkilatların yaradılması dediklərimizə nümunə olaraq göstərilə bilər;

- İxracın stimullaşdırılması, qeyri-neft bölmələrində istehsal olunan məhsulların beynəlxalq bazarlara çıxarılması, şaxələndirmə üzrə həvəsləndirici işlərin reallaşdırılması üçün gömrük və vergi qanunvericiliyi bəzi əlavələr edərək təkmilləşdirilmişdir və bu anlamda ardıcıl və sistemli islahatların aparılması mühüm aspektlərdəndir;
- İnnovasiya və ixracyönümlü, eləcə də rəqabətə dözümlü olan milli iqtisadi tərəqqi modelinin yaradılması naminə Azərbaycan modernləşmə, sənayeləşmə və qeyri-neft siyasətlərini vahid halında həyata keçirir, intellektual potensial və “İnsan kapitalı” resurslarından effektiv istifadə edir, sənaye klasterləri və innovasiya zonaları, habelə elmi-tədqiqat müəssisələri yaratması işini davam etdirir, bu istiqamətdə həvəsləndirmə layihələri hazırlayır və ən nəhayət, təhsilin keyfiyyətini yüksəldərək modern şəraitdə yüksək ixtisaslı kadrlar formalaşdırır;
- Son nəticə olaraq qeyd edək ki, həyata keçirilən düzgün siyasət, lazımi bölmələrin tərəqqisinə nail olunması, dünya iqtisadiyyatındakı templərin və global çağırışların nəzərə alınması orta perspektivdə Azərbaycanın təyin etdiyi məqsəd və hədəflərə müvəffəq olmasına gətirib çıxaracağını gözləmək olar.

Qeyd etdiyimiz nəticələrlə bərabər, Azərbaycanda qeyri-neft bölmələrinin şaxələndirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı tövsiyə və məsləhət xarakterli təkliflər verə bilərik:

- Milli iqtisadiyyatımızın dayanıqlı tərəqqisi, rəqabətqabiliyyətliyin yüksəldilməsi, daxili bazarda sağlam rəqabət şəraitinin yaradılması, sahibkarların həvəsləndirilməsi və yerli bazarın müdafiəsi məqsədilə qanunverici mexanizm, habelə dövlət qaygısı sistemi təkmilləşdirilməlidir;

- Dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi və struktur siyasəti modern ETT-nin istehsal bölmələrinə tətbiqinə, kapitalın qeyri-neft bölmələrinə cəlb olunmasına, regionlararası natarazlığın yox edilməsinə və təsərrüfat münasibətlərinin yaxşılaşdırılmasına, yeni sənaye klasterləri və innovasiya zonalarının formalaşdırılmasının həvəsləndirilməsinə istiqamətləndirilməlidir;
- Ölkə əhalisinin həyat keyfiyyətinin və yaşayış səviyyəsinin, həmçinin sosial-iqtisadi tərəqqisinə müvəffəq olmaq üçün qeyri-neft bölmələrinin şaxələndirilməsi istiqamətləri beynəlxalq müstəvidə baş verən tərəqqi meyllərinə uyğunlaşdırılmalı, bəzi bölmələrdə, ələlxüsüs iqtisadi hüquq bölməsində rəqabətə dair yeni qanunverici sənədlər qəbul olunmalıdır, eləcə də ölkənin xarici iqtisadiyyatlara daha effektiv inteqrasiyası və ixracın idxalı üstələməsi naminə xarici ticarətin quruluşu şaxələndirilməlidir;
- İdxalın yerli məhsullarla əvəz olunması, daxili bazarda effektivliyin çoxaldılması, qeyri-neft bölmələrinin və ixracın şaxələndirilməsi, ixrac məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün zəruri işlər görülməli, habelə qeyri-neft bölmələrinin və ixracın şaxələndirilməsi mexanizminin və qanunvericilik sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə beynəlxalq təcrübədən mütləq şəkildə yararlanmalı və bu zaman milli maraqlar nəzərə alınmalıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı-1995.
2. Şəkərəliyev.A, Şəkərəliyev.Q. Azərbaycan İqtisadiyyatı: Reallıqlar və Perspektivlər, Bakı-2016.
3. Məmmədov.İ. Qeyri-neft sektorunun inkişaf istiqamətləri, Bakı-2013.
4. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. Bakı-2012-2016-cı illər.
5. Azərbaycan 2020: “Gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası”. Bakı-2012.
6. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2004-2016-cı illər ərzində hesabatları.
7. “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015 - 2020 ci illər üçün Dövlət Proqramı”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı.
8. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi islahatlar: ilkin nəticələr, problemlər və perspektivlər. Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı: 2003, 372 s.
9. Vəliyev E. “Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun inkişafının makroiqtisadi predmentləri” , AMEA Məqlələr toplusu, II Buraxılış, Bakı, 2005, s. 575.
10. Əlirzayev Ə.Q. Turizmin iqtisadiyyatı və idarə olunması, Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2011, 494 s.
11. İ.Əliyevin 2014-cü ilin sosial-iqtisadi yekunlarına həsr olunmuş yığıncaqda nitqi. Azərbaycan qəzeti 14 fevral 2015 ci il.
12. “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının perspektivi üzrə strateji yol xəritəsi” İlham Əliyevin 06 dekabr 2016-cı il tarixli sərəncamı.
13. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları.(2004-2008, 2009-2013, 2014-2018-ci illər).
14. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı, Azərnəşr, 2003.

15. Osman Nuri Aras, Elçin Süleymanov – “Azərbaycan İqtisadiyyatı” – Bakı 2010.
16. Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri. İqtisadi İslahatlar Mərkəzinin elmi əsərlər toplusu, IV buraxılış, Bakı: 2004. 298 s.
17. Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2010-ci il 6 aprel tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
18. Aslanzadə İ. A. Dövlət innovasiya siyasətinin formalaşdırılması və sənaye sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi problemləri. İ. e. d. dissertasiyasının Avtoreferatı. AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu. Bakı, 2013.
19. 2011-2013-cü illər üçün qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasına dair tədbirlər planı. AR Nazirlər Kabinetinin Sərəncamı №40, 8 fevral 2011.
20. K. Aslanlı, Z. İsmayıl, R. Ağayev, A. Mehtiyev. İqtisadiyyatın və ixracın diversifikasiyasının qiymətləndirilməsi. Gəlirləri İzləmə İnstitutunun (ABŞ) dəstəyi ilə. Azad İqtisadiyyata Yardım İB. Bakı, 2013.
21. Vaqif Bayramovun Xalq qəzetindəki nitqi. 2017.
22. Qasımlı.V. İqtisadi modernizasiya Bakı-2014.
23. Atakişiyev M.C. Azərbaycan 2020: milli iqtisadi inkişaf və səmərəli yüksəlişin problemləri// Azərbaycanın vergi jurnalı, № 4, 2012. C135-146.
24. R. Həsənov İqtisadi siyasət: metodologiya və praktika. Dərs vəsaiti. Bakı, “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2009.
25. Süleymanov.E, Zeynalov.A, Aras.N.O. Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektoru üzrə idxal-Ixracın mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi.
26. Məmmədov.N, Məhərrəmov.A, Əhmədova.S “Azərbaycan İqtisadiyyatı” dərs vəsaiti, Bakı-2011.

- 27.Ə.X.Nuriyev “Azərbaycanda iqtisadi inkişaf və modernləşmə siyasətinin konseptual əsasları”. Azərbaycan Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Bakı-2013.
- 28.Q.Ü.Əliyev Keçid dövrünün milli iqtisadi problemləri. Mononqrafiya, Bakı-2008.
- 29.A.Hüseynov Müstəqil Azərbaycan-20: İqtisadi inkişaf yolu. Bakı-2011.
- 30.Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu. Azərbaycanın Xarici İqtisadi Əlaqələri: Problemlər və Perspektivlər, Bakı-2015.
- 31.X.O.Mehdiyev Azərbaycanın social-iqtisadi inkişafına retrospektiv baxış: müqayisəli təhlil, Bakı-2015.
- 32.Azərbaycan regionları: yeni inkişad dövrü, I cild. Bakı-2014.
- 33.V.Əliyev Azərbaycanın qədəm qoyduğu postneft dövrü. İki sahil qəzeti. Bakı-2017.
- 34.Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident kitabxanası, İqtisadiyyat. Bakı-2016.
- 35.Elsevər Kərimov, Bəşir Osmanov. İqtisadi Nəzəriyyə, dərslik. Bakı-2004.
- 36.Osman Nuri Aras Azərbaycan Ekonomisi və Yatırım İmkanları, Bakü-2005.
- 37.Андрянов А.С. Диверсификация экономических отношений хозяйствующих субъектов в конкурентной среде: дисс ... канд. эконом. наук: Казань. - 2006. – 225 с.
- 38.Clovis Freire. Economiv Diversificiation: Explaining the pattern of diversification in the qlobal economy and its implications for fostering diversification in poorer countries.
- 39.Shafa Aliyev, Actual İssues and Perspectives of the Economic Model Development of Azerbaijan in Present Conditions. Baku-2010.
- 40.www.eqanun.az - Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları.
41. www.economy.gov.az - Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi.
- 42.www.stat.gov.az- Azərbaycan Respublikası Statistika komitəsi.
43. www.mie.gov.az - Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi.

44. www.iqtisadiislahat.org- İqtisadi islahatların təhlili və kommunikasiya mərkəzi.
45. www.agro.gov.az- Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi.
46. www.google.az

РЕЗЮМЕ

Магистерская диссертация является научно-исследовательской работой на тему «Механизмы диверсификации ненефтяных секторов и основные направления ее совершенствования». Настоящая исследовательская работа состоит из введения, 3-х глав, 9 параграфов, заключения и рекомендаций, а также списка использованной литературы.

В части введение представлены сведения относительно актуальности темы, уровня разработанности проблемы, объект и предмета исследования, научной новизны, целей и задач исследования, теоретических и методологических основ исследовательской работы, информационной базы, теоретической и практической важности исследования, апробации и применении результатов исследовательской работы, а также структуре и о объеме.

Первая глава диссертации состоит из 3-х параграфов, первый из которых отражает в себе теоретически-концептуальные основы исследования проблем развития ненефтяных секторов, второй – главные факторы и условия, обеспечивающие развитие ненефтяных секторов в Азербайджане на современном этапе, а третий – анализ о характерных чертах развития не нефтяных секторов в период постнефтяной эры. .

Вторая глава диссертации называется «Системный Анализ и оценка состояния современного развития ненефтяных секторов в Азербайджане» и состоит из 3-х параграфов. Первый параграф состоит макроэкономической характеристики состояния современного развития ненефтяных секторов и ее оценки, второй параграф – из структурного анализа ненефтяных секторов и характерных особенностях их развития, а третий параграф - из общих исследований существующей нормативно-правовой и законодательной базы развития ненефтяных секторов.

В последней главе диссертации говорится о механизмах диверсификации ненефтяных секторов в Азербайджане и направлениях их усовершенствования

и состоит из 3-х параграфов. В первом параграфе этой главы отражены направления усовершенствования нормативно-правовой и законодательной базы повышения конкурентоспособности нефтегазовых секторов и формирования национальной экономики, направленный на экспорт, во втором параграфе - возможности развития нефтегазовых секторов, соответствующих главным целям, задачам, приоритетам и методологии Стратегической Дорожной Карты, а в третьем параграфе – сведения об основных направлениях развития нефтегазовых секторов в условиях глобализации и стимулирования их разветвления.

В конце магистерской диссертации представлены заключение и рекомендации, а также указана использованная литература.

SUMMARY

The master's thesis is a scientific – research work on the topic "Mechanisms of Diversification of Non-Oil sectors and its main development directions". The present research work consists of an introduction, 3 chapters, 9 paragraphs, a conclusion and proposals, as well as used bibliography.

The introduction includes information on the urgency of the topic, the level of learning problems, the object and subject of the research, scientific innovations, goals and duties of the research, theoretical and methodological bases of the thesis, the information background, theoretical and practical significance of the research, approbation of the research work and application of its results, as well as its structure and volume.

The first chapter of the thesis consists of three paragraphs. Its first paragraph reflects theoretical and conceptual bases of the research of the development problems of non – oil sectors, its second paragraph reflects the main factors and conditions ensuring the development of non-oil sectors in Azerbaijan in the modern era and the third paragraph includes the analysis of the characteristic features of development of non – oils sectors in Azerbaijan in postoil era.

The name of the second chapter is "Systematic analysis and evaluation of the current development state of non - oil sectors in Azerbaijan" and consists of three paragraphs. The first paragraph contains the macroeconomic feature of modern development condition of non-oil sectors and its valuation, the second part contains the structural analysis of the non-oil sector and the characteristic features of their development and the third paragraph contains general researches on existing normative legal and legislative basis of development of non-oil sectors.

The last chapter of the thesis deals with the mechanisms of diversification of non - oil sectors and its main improvement directions and consists of three paragraphs. The first paragraph of this chapter reflects increase of the competitiveness of non-oil sectors and the directions of improvement of normative legal and legislative basis of

formation of exportoriented national economy, the second paragraph reflects the development possibilities corresponding to the key target, purpose, priority and methodology of the Strategic Road Map and the third paragraph includes information about development of non – oil sectors under the globalization condition and main directions of stimulation of its diversification.

The conclusion and proposals, as well as used bibliography are given at the end of the master's thesis.